

L'educació física en el tombant del segle XIX

Juan Andrés Cambeiro

Inspecció Educativa

RESUM

A partir de l'aparició formal de l'educació física en els plans d'estudis de secundària en el curs 1893-1894, aquesta ha tingut una implantació irregular i accidentada. La revisió dels plans d'estudis de finals del segle XIX ens presenta una situació titubejant, en paral·lel amb la situació sociopolítica: decadent, controvertida i amb una evident manca de recursos. En aquesta època es creen les bases d'una educació física precària, amb presència i importància vacil·lants en els diferents plans d'estudis, definida com a *especial*, igual que els seus professors. Això pel que fa als ensenyaments secundaris, ja que en la formació de mestres no apareix fins al pla de 1898, amb una clara tendència higiènica i militar, i ni tan sols arriba als centres de primària. En aquest article s'estudia la presència i la significació de l'educació física, des del seu naixement fins al tombant del segle XIX, mitjançant l'anàlisi del tractament que se'n va fer en els plans d'estudis i en les normes que la regularen: organització de la matèria, continguts i plantejaments pedagògics i altres aspectes derivats d'una discutida i canviant política educativa que tants anys va trigar a equiparar-se a les tendències pedagògiques més avançades.

PARAULES CLAU: història de l'educació, política educativa, legislació educativa, educació física, gimnàstica.

ABSTRACT

Since the formal appearance of Physical Education (PE) in the secondary education curriculum in the school year 1893–1894, its implementation becomes irregular and variable. The revision of the Curriculum at the end of the 19th century presents a hesitant situation,

in parallel with the socio-political situation: decadent, controversial and with an evident lack of resources. At this time the basis for a precarious Physical Education are defined, with a faltering presence and importance in the different Curriculum, where the subject and its teachers were defined as *special*. This for Secondary Education, whereas in Primary School Physical Education does not appear until the Curriculum of 1898 with a clearly hygienic and military tendency, not even arriving at the Primary School Centres. This article exposes the presence and significance of PE, from its first appearance to the end of the 19th century, through the study of its treatment in the Curriculum and in the norms that regulated it: subject's organisation, contents and pedagogical treatment as well as other aspects derived from a disputed and changing educational policy that took many years to reach the same level as the more advanced pedagogical tendencies.

1. L'educació física en els plans d'estudis del segle XIX

Si exceptuem els casos particulars, es pot dir que l'educació física apareix amb autèntica entitat a l'Estat espanyol en els plans d'estudis de l'ensenyament secundari en el curs 1893-1894. No obstant això, la seva instauració és lenta i accidentada, com ho era el sistema educatiu, però amb els problemes afegits que li conferien la seva aparició i els dubtes que sobre aquesta planaven.

A l'ensenyament primari, la presència de l'educació física no passa de ser una anècdota, malgrat les moltes veus alçades a favor seu des de tots els estaments pedagògics —tots menys els de l'Administració—, i no podia ser de cap altra manera, perquè en la formació del professorat no es van tenir en compte, pràcticament, els continguts d'aquesta matèria. La seva inclusió en els plans d'estudis va ser inconstant i, a més, en cap moment no va arribar a aconseguir autèntica carta de naturalesa. Si bé sobre la base d'allò establert a la Llei del 9 de març de 1883 va arribar —encara que amb dificultats— a l'ensenyament secundari, les escoles normals van seguir endarrerides en la seva aplicació. Considerem que no es tracta d'un problema del segle XIX: al nostre temps se segueix lluitant —amb ple convenciment— per aconseguir que tots els escolars d'educació primària tinguin atesa aquesta part de l'educació. Pot ser que un segle sigui suficient per arribar-hi; la desatenció a la qual va estar sotmès l'ensenyament primari durant molts anys, i el concepte que se'n tenia, no van permetre frivolitats com l'educació física.

1.1. Ensenyament secundari i educació física

Sense tenir en compte els nombrosos projectes que no van arribar a ser publicats per la poca fortuna política dels seus autors o per la seva curta estada en els

àmbits de decisió, entre 1836 i 1931, es poden comptabilitzar vint-i-cinc plans d'estudis d'ensenyament secundari. La major concentració, deu en total, es produeix entre 1868 (Ruiz Zorrilla) i 1899 (marquès de Pidal).

Quan després de tant de temps d'espera s'estableixen les primeres càtedres de Gimnàstica, estava en vigor el pla d'estudis de 1880 —un dels més duradors— de Fermín de la Sala i Collado. L'entrada de la gimnàstica en els plans d'estudis no es va produir, doncs, per un canvi de pla, sinó per normes específiques, encara que, gairebé de manera immediata, el seu plantejament es va veure afectat per un canvi de rumb en el sistema d'estudis de la segona ensenyança.

1.1.1. L'educació física en la reforma d'Alejandro Groizard

Després d'un laboriós procés iniciat dos anys abans, el 16 de setembre de 1894 la reina firma el Reial decret que reorganitza els estudis d'ensenyament secundari (RD del 16 de setembre de 1894). Es tracta, potser, del sistema d'estudis més ambiciós de tots els de l'època, amb sis anys de durada dividits en un cicle d'estudis generals de quatre anys i un altre de dos anys d'estudis preparatoris, que a la vegada es dividia en dues seccions, la de ciències fisiconaturals i la de ciències morals. Es pretenia, amb el primer cicle, crear una base cultural que permetés donar sentit propedèutic al segon cicle.

En la part expositiva fa clares referències a l'educació física quan assenyalava que és aspiració de la reforma harmonitzar l'ensenyament clàssic amb les tendències modernitzadores, i allò purament mental amb allò predominantment físic. La pretesa harmonització comporta un ensenyament complet, i amb aquest fi es presenta un quadre d'assignatures sense exclusivismes, que afegeix, però, a la cultura clàssica aquells elements dels estudis moderns que la vida del moment fa imprescindibles:

[...] por eso también en las disposiciones adjuntas se introducen resueltamente aquellos medios más precisos y practicables de educación física, compatibles con los recursos al alcance del Ministerio de Fomento, que si mayores los tuviera, más amplio desenvolvimiento diera á esta tendencia.

Encara que la intenció sembla clara, es vol justificar, de manera immediata, la restricció de mitjans. Si tan fonamental es considerava l'educació física s'haurien de realitzar esforços per finançar-ne la implantació amb les degudes garanties.

En arribar a la part dispositiva, quan s'assenyalen les matèries que seran objecte d'estudi, no es fa referència a l'educació física fins al final de la distribució

de les assignatures per cursos dels estudis generals (article 3); diu que totes les matèries —corresponents als quatre cursos del cicle— «son de lección alterna» i que, a més de les que s'han enumerat, «se organizarán en todos los institutos otras enseñanzas, como la caligrafía, el dibujo y la gimnasia». Més endavant, es precisa que les pràctiques de la gimnàstica «serán diarias y se harán en los cuatro años de estudios generales». No hi ha classes d'aquesta matèria en els estudis corresponents al cicle d'estudis preparatoris en cap de les dues seccions.

En l'article 5, que pretén definir com s'han d'entendre les assignatures, la gimnàstica, el dibuix i la cal·ligrafia apareixen només al final, quan s'assenyala que «tendrán exclusivamente un carácter práctico» i que la primera d'aquestes consistirà en «prácticas de gimnasia con ejercicios higiénicos i recreativos».

Un element més a destacar d'aquest pla d'estudis, pel que fa a la gimnàstica, és el contingut de l'article 60, que estableix que «no habrá exámenes de prueba de curso para las enseñanzas de dibujo, caligrafía i gimnasia». Aquí cal remetre's al paràgraf de la part expositiva del Reial decret que determina que «las enseñanzas de francés, dibujo, caligrafía y ejercicios gimnásticos se entregan por su índole á profesores especiales y especiales disposiciones, objeto de ulterior estudio». El terme *especial* aplicat a l'educació física, perdurarà durant un període de noranta anys i suportarà canvis de plans, sistemes de govern diferents i, en general, totes les situacions sociopolítiques que es van donar al nostre país durant aquest temps.

Malgrat el seu curt període de funcionament, el pla d'estudis de Groizard aporta al món de l'educació física escolar aspectes fonamentals, que suposarien la seva presència definitiva en el sistema educatiu. Per a Fernández Nares (1993, p. 47), es tracta del primer pla d'estudis del segle XIX que reconeix l'educació física «como objeto de demanda social y necesidad de carácter público que hay que satisfacer» i que «ha de ser incluida en los programas escolares» per oferir una educació integral, idea que no és innovadora en les manifestacions pedagògiques però sí en les legislatives.

No ens sembla tan positiva la lectura que el professor Fernández Nares fa dels fets referits a «un profesorado específicamente preparado para esta función», ja que a més de no tractar-se d'una innovació del Reial decret —així s'establí a la Llei del 9 de març de 1883— cal no oblidar que situa els professors dins de la categoria d'«especials», amb tot el que això suposa. Tampoc no ens sembla que la utilització de termes com «educación física», «ejercicios gimnásticos» i «gimnasia» impliqui «el reconocimiento de su riqueza de contenido y de una variedad de medios y formas» que s'havien reduït al concepte de *gimnàstica*; el valor dels vocables no necessàriament ha de suposar un canvi del concepte que intenten definir, i, en contra d'allò afirmat pel professor granadí, tret d'atribuir a la «gimnàstica» —única paraula utilitzada al cos dispositiu, les altres apareixen només a l'exposició—

un caràcter eminentment pràctic, el Reial decret no inclou cap «programa indicativo de los contenidos propios de la materia»; cal per a això recórrer a les normes específiques que el mateix Reial decret qualifica també d'«especials».

1.1.2. El quadre d'estudis de López Puigcerver

El pla d'estudis de Groizard va tenir una acollida molt dispar: si d'un costat va ser acceptat amb entusiasme pels sectors docents dels instituts, de l'altre va rebre dures crítiques a les Corts i a la premsa per part de les faccions més radicals del partit conservador, que van arribar a acusar el ministre d'actuar sota l'ègida de la Institución Libre de Enseñanza i de sotmetre's als corrents positivistes i laics. Es va arribar fins i tot a assenyalar que el pla queia en la pornografia, ja que contenia una matèria d'«organografía i fisiología humana».

També es van produir crítiques en el sector de pares, que veien així com s'elevava el cost dels estudis dels seus fills i s'allargava l'obtenció dels anhelats títols. No van faltar els qui van defensar la càrrega excessiva que suposava per als alumnes tal cúmul de matèries, que a més incloïa la gimnàstica, sostenint que els alumnes no suportarien l'esforç de seguir endavant amb el que s'havia previst. No incloure la religió era, per a certs sectors de la societat, un element suficient per derogar el Reial decret i, encara que les congregacions religioses dedicades a l'ensenyament —escolapis, jesuïtes i maristes— van aprovar la reforma i van arribar a felicitar Groizard —els seus programes incloïen la religió, que tampoc no era present en el pla de 1880—, els petits establiments d'ensenyament no podien suportar un pla d'estudis tan ampli i un quadre de professors que ho impartís, de manera que per motivacions diferents també es van sumar a les protestes.¹

No va claudicar el ministre Groizard, si bé, en atenció parcial a les protestes formulades per les famílies, va establir, per un Reial decret d'octubre, que els alumnes que haguessin iniciat els estudis abans de la publicació de la reforma els poguessin acabar en cinc anys, i va sotmetre al Consell d'Instrucció Pública un projecte d'adaptació en aquest sentit.

Amb el reajustament del Govern de Sagasta el mes de novembre, Groizard passa a ocupar la cartera d'Estat i és substituït en Foment per Joaquín López Puigcerver, les idees del qual sobre educació eren significativament diferents encara que tots dos pertanyessin al mateix grup polític.

1. Per conèixer més a fons les motivacions i les reaccions que va provocar aquest pla d'estudis i, en general, per a una més gran comprensió de les raons que van conduir a tanta variació en l'ensenyament secundari, pot consultar-se Emilio Díaz de la Guàrdia (1988) i Manuel de Puelles Benítez (1991).

El nou ministre considerava, entre d'altres coses, que l'ensenyament secundari devia cenyir-se a estudis de cultura general sense bifurcacions i sense caràcter propedèutic. Així com Groizard entenia que la instrucció i l'educació eren funcions fonamentals de l'Estat —per això va incloure en el seu pla matèries dirigides a la formació integral— el seu successor considerava que l'Estat havia d'encarregar-se de la instrucció com a ens supletori d'una societat deficient en aquest sentit. No ha d'estranyar que, davant la represa de les protestes contra el Reial decret del 16 de setembre afavorides pel canvi de ministre —es va arribar a demanar al Congrés la derogació de la reforma iniciada per Groizard i la tornada al pla de 1880 fins que es redactés una nova llei d'instrucció pública—, Puigcerver elaborés una nova reforma mitjançant el Reial decret del 30 de novembre de 1894.

Aquesta norma respecta en allò fonamental les assignatures del pla anterior però elimina la bifurcació i en redueix la durada en un any. No ofereix cap novetat pel que fa al que s'havia establert en referència a la nostra assignatura; la curtedat del seu articulat —el text fonamental el constitueix el quadre d'assignatures d'on és absent la gimnàstica— no suposa cap avanç, ans al contrari. En l'article 2, dels quatre de què consta, estableix la voluntarietat de la calligrafia i el dibuix i, pel que fa a la gimnàstica, indica tan sols que «se regirá por las disposiciones vigentes, bisemanal y sin examen». Les disposicions vigents són aquelles que en el pla Groizard es qualificaven d'«especials». Va existir una certa valentia política en mantenir la gimnàstica com a matèria obligatòria, sobretot tenint en compte que les tendències més immobiliistes i contràries al pla d'estudis anterior es van oposar a l'elevat nombre d'assignatures i als costos que implicava. No es pensava tant en l'educació com en una instrucció propedèutica, de curta durada i que facilités titulacions per a incorporar-se promptament al món del treball.

1.1.3. Les mesures transitòries de Alberto Bosch

En dimitir Sagasta i sent Cánovas de nou president del Govern, premia amb la cartera de foment un dels més significats opositors al pla d'estudis d'Alejandro Groizard; es tracta d'Alberto Bosch, qui porta a la reina una nova reorganització dels estudis de secundària el 12 de juliol de 1895 (RD del 12 de juliol de 1895). Aquesta reorganització té vocació de transitorietat mentre no es discuteixi a les Corts un nou projecte de llei, segons allò expressat en l'exposició del nou ministre conservador. No suposa més que una simplificació dels anteriors plans i un fre important a les reformes iniciades poc temps enrere fins a l'extrem que va estar a punt d'eliminar l'incipient educació física del nostre sistema educatiu; si no va ser així, cal atribuir-ho al contingut de l'article 5 de la Llei del 9 de març de 1883, en

virtut del qual es van eliminar del currículum totes les assignatures que no haguessin estat establertes per una llei o un decret llei.

No es va eliminar la gimnàstica, però se li va adjudicar, juntament amb el dibuix, caràcter voluntari. En l'article 2 del Reial decret, es fixa com es faran les assignatures; respecte del dibuix i la gimnàstica, indica, al final de la disposició, que «ambas serán voluntarias, tendrán exclusivamente un carácter práctico y no estarán sujetas a prueba de curso», i manté, per a la gimnàstica, la freqüència bisetmanal en els cinc cursos del batxillerat.

Establir la matrícula voluntària per a una matèria, si la seva importància no era del tot entesa per molts pares, suposava condemnar-la a una presència merament testimonial i sense consideració.

De la mateixa manera que els liberals van criticar durament la manera com s'havien eliminat els avenços en la necessària reforma educativa, els professors de gimnàstica no es van quedar impassibles davant el que suposava gairebé la desaparició d'una matèria que amb tant esforç s'havia incorporat a l'ensenyament. Aquests professors es van mobilitzar, van escriure articles a la premsa, i, finalment, n'hi va haver un grup que, coordinat pel sempre combatiu García Fraguas, va dirigir una exposició al ministre, de la qual ens informa el també firmant Salvador López Gómez (1911, p. 112-116).

Comença la citada exposició amb el que es pot considerar una subtil argücia discursiva, que indica que no era objecte del Govern contravenir allò que es disposa a la Llei del 9 de març de 1883, ni deixar sense efecte les disposicions posteriors —que no havien estat derogades— i que establien la voluntarietat de la matèria en els cinc anys del batxillerat. Interpreten que el que el Reial decret de Bosch volia establir per no conculcar disposicions en vigor, era, en tot cas, atribuir-li caràcter voluntari en dos dels cinc anys que durava el batxillerat.

Continua el raonament fent constar que la interpretació que els directors dels instituts han fet del Reial decret ha deixat sense alumnes molts dels cursos i ha reduït la matrícula de manera alarmant a la resta; justifiquen aquesta interpretació pel fet de creure que el Govern podia estar facultat per implantar el caràcter obligatori o voluntari d'una matèria que per llei s'havia autoritzat declarar obligatòria una vegada dotades les places dels instituts.

Els professors firmants no desaprofiten l'ocasió per manifestar les diferències que es mantenen entre ells i els altres professors, i passen a la súplica, establerta en tres punts.

En el primer, demanen que s'exigeixi, a través dels directors, que els alumnes cursin durant tres anys la gimnàstica, permetent a aquells que comencin, o als qui encara els quedin possibilitats segons el nombre de cursos que els restin per concloure, l'opció d'eleger quins seran aquests anys. Amb una situació com aquesta la

possibilitat que alguns alumnes arribessin a acabar el batxillerat sense haver cursat els tres anys era més que probable.

El segon punt fa una petició aliena al contingut del Reial decret. Demanen, per compensar les diferències de sou amb els altres professors, que es deixin al seu càrrec les classes de les escoles normals de les localitats on s'ubiquin els respectius instituts i que se'ls assigni la dotació d'aquests llocs a mesura que la gimnàstica es vagi establint en les citades escoles.

Tampoc el tercer punt de la petició no fa referència al Reial decret de Bosch; en aquest punt es demana la possibilitat de participar en els tribunals d'ingrés de fisiologia i higiene, així com en els d'altres assignatures; ja que afirmen que estan en la mateixa situació acadèmica que els professors d'idiomes, dibuix i religió, i que es troben postergats per supernumeraris, auxiliars i ajudants, que estaven afavorits per «abusivas i bastardas disposiciones de directores i secretarios». Tot indica que consideraven que part dels seus drets eren minvats perquè no formaven part dels tribunals. És l'única part de l'exposició en què el llenguatge es torna dur i pujat de to, tal devia de ser l'estat d'ànim.

López Gómez (1911, p. 116-117) atribueix al contingut de l'exposició al·ludida la publicació del Reial decret de Linares Rivas del 14 d'octubre de l'any següent, pel qual es restablia l'obligatorietat de la gimnàstica, entre d'altres aspectes d'aquesta matèria.

1.1.4. L'eclecticisme del pla Gamazo

Els tres anys compresos entre 1895 i 1898 van suposar per a l'ensenyament secundari un període de certa tranquil·litat —al contrari del que ocorria amb altres aspectes de la vida espanyola. En aquest temps es produeixen poques novetats en el camp educatiu, si deixem de banda la particular importància que per a l'educació física va suposar el Reial decret del 14 d'octubre de 1896.

Després de tornar a ocupar Sagasta la presidència del Govern, va acabar per nomenar Germán Gamazo ministre de Foment després de la dimissió del comte de Xiquena. El panorama polític era del tot desfavorable, i en aquest ambient, la primera acció consisteix a defensar el pressupost d'Instrucció Pública, en el qual es demanaven restriccions per atendre unes altres despeses més *urgents*, al mateix temps que es demanava la reforma de la secundària, la qual es va aconseguir amb la Llei de pressupostos.

Així les coses, es va publicar un nou pla d'estudis conjuntural que pretenia aconseguir, fins i tot no disposant de mitjans, els diversos sectors. El pla de Gamazo (RD del 13 de setembre de 1898) va ser un autèntic fracàs, ja que es va basar en

críteris diferents per establir i distribuir les assignatures, no seguia un esquema definit pel que fa a culturització o propedèutica, no va establir la bifurcació i va pretendre cobrir totes les necessitats amb un elevat nombre d'assignatures rebaixades de continguts. Tots aquests plantejaments estan expressats en la part expositiva, de manera que la seva lectura, i atesa la seva amplitud, proporciona una informació completa dels fonaments d'aquest pla.

La presència de la gimnàstica sembla respondre al fet que existeix «con carácter voluntario u obligatorio en la mayor parte de países», encara que continua la justificació dient que:

Constituye también parte integrante de la educación, pues si ésta ha de atender por igual á todas las facultades, nada más justo que otorgar al desenvolvimiento de las energías corporales el puesto que les corresponde en la obra educativa de la juventud, que se completaría bajo este aspecto físico con el conocimiento necesario de la Fisiología y la posesión de los más necesarios principios de higiene.

Per donar compliment a aquest objectiu, en el quadre d'assignatures contingut en l'article 1 i en l'apartat «Secció de ciències», apareix «Educació física», que comprèn tres matèries: fisiologia, higiene i gimnàstica; educació artística, i dibuix; curiosa concepció la que es fa de l'educació física en incloure en els seus continguts el dibuix i l'educació artística, encara que, en intentar agrupar les matèries per àrees, en el cas de la secció de ciències, era difícil ubicar aquestes matèries dins de matemàtiques, ciències fisicoquímiques o naturals.

La distribució de les assignatures que s'estableix en l'article 2 del Reial decret no respon a cap criteri pedagògic, i sembla que s'intenti agrupar en cadascun dels sis anys un nombre d'assignatures similar, sense tenir en compte les necessitats de l'aprenentatge. Dins d'aquest marc, la gimnàstica apareix, amb la fisiologia i la higiene, en el primer curs; no és en el segon, i reapareix en el tercer, amb la qual cosa es trenca la tan necessària continuïtat.

L'article 3 determina l'obligatorietat de totes les assignatures, en sessions de classe alterna i d'una hora a hora i mitja de durada.

Insistent en el caràcter elemental del contingut de les assignatures, l'article 4 ressenya les regles per impartir-les. Pel que fa a la gimnàstica (regla vuitena) assenyala:

La enseñanza de la Gimnasia debe tener por único objeto la educación física, limitándose á la práctica de ejercicios higiénicos en locales cerrados ó en el campo, ilustrados con sencillas explicaciones sobre las funciones de los músculos y articulaciones, y completándose con breves nociones de Fisiología é higiene.

Existeix una clara obvietat a l'hora d'assenyalar on ha d'efectuar-se la gimnàstica: no pot ser en un altre lloc més que en locals tancats o a l'aire lliure; no sembla necessari explicitar la possible alternativa, ja que és coneguda per qualsevol docent. Si les explicacions han de ser sobre els músculs i les articulacions, es deixen fora els altres òrgans i sistemes, amb la qual cosa la informació és parcial i reduccionista. Aquestes simplificacions no eren exclusives d'aquesta assignatura i apareixen com una línia de plantejament general de tot el pla.

El Reial decret dedica el títol II al personal docent amb una complexa adscripció de professors i catedràtics de la qual tampoc no es deslliura la gimnàstica; així, l'article 11, a més d'indicar que els professors de religió, dibuix i gimnàstica s'encarregaran de la matèria de què són titulars —com si poguessin o haguessin de ser-ho d'una altra—, estableix que podran tenir un ajudant quan el nombre d'alumnes així ho requereixi. La cosa més important és, no obstant això, l'últim paràgraf de l'article:

Los Profesores de Gimnasia que sean Licenciados en Ciencias ó en medicina explicarán la asignatura de Fisiología é higiene, la cual se acumulará en otro caso á los Catedráticos de Zoología.

Sorprenent i cridanera adscripció de la Càtedra de Fisiologia i Higiene, que, pel mateix criteri, podia suposar que s'encarreguessin de la salut dels alumnes els veterinaris en lloc dels metges. Plantejaments d'aquest tipus es donen en altres matèries; en el cas de la secció de ciències, i després d'assenyalar quines matèries impartirà cadascun dels quatre catedràtics (article 8), acaba dient que «podrán permutar entre sí las asignaturas que se les asignan y de que no sean titulares» sempre que ho hagin convingut abans de començar les classes.

Tot això no és a causa d'una falta de reflexió, error o ignorància. En parlar dels exàmens (títol IV, article 30), prescriu que els tribunals estaran formats pel titular i dos professors més, un dels quals podrà ser auxiliar. No podran ser-ho de la secció de lletres els professors de religió que no siguin llicenciats en filosofia i lletres, teologia o dret, i per als professors de gimnàstica s'exigeix la llicenciatura en ciències o medicina per poder actuar als tribunals de la secció de ciències. En teoria, un professor de gimnàstica pot presidir el tribunal de la seva assignatura, on hi pot haver un auxiliar, però ell, que és titular, no pot participar en cap tribunal de la seva secció. És evident que el títol de professor de gimnàstica no va obtenir el reconeixement acadèmic que necessitava.

El problema dels exàmens no va arribar a plantejar-se perquè a la gimnàstica no hi hauria proves per superar el curs, tal com ho estableix la prescripció novena de l'article 31:

En la Gimnasia los exámenes serán substituidos por certificados de asistencia, expedidos por el Profesor de la asignatura, debiéndose, sin embargo, preguntar á los alumnos, al ser examinados de Zoología, sobre las asignaturas de Fisiología é higiene.

Queda clar, com dèiem, que encarregar la fisiologia i higiene al professor de zoologia no es fa a causa de cap error o badada, sinó que és quelcom conscientment establert. El que no arriba a aclarir-se és com avaluar els alumnes de gimnàstica si d'una banda s'han de combinar els certificats d'assistència amb el resultat de les preguntes, i quan, a més, en això intervenen dos professors diferents per adjudicar una nota que ha de ser aprovat, notable, excel·lent o suspens.

Un altre aspecte que demana aclariment són els continguts de l'assignatura que, tal com està definida, consta de tres parts: «gimnasia, fisiología y higiene». Dos mesos més tard, en establir els índexs de matèries, es va tractar aquest tema amb tan mala fortuna com el pla d'estudis que pretenia aclarir.

1.1.5. El reaccionari pla del marquès de Pidal

No acabaria el segle sense que el pla d'estudis de Gamazo fos derogat. El 1899 es veuria un nou plantejament de la secundària de mà dels conservadors. El mes de març d'aquest any, es produeix un canvi de Govern i Francisco Silvela passa a presidir el nou gabinet del qual és ministre de Foment Luís Pidal i Mon.

No havien transcorregut tres mesos des del seu nomenament quan el ministre presenta a la firma de la reina regent el Reial decret de reforma dels estudis d'ensenyament secundari (RD del 26 de maig de 1899). La seva publicació en la *Gaset*a, el 30 del mateix mes, va aixecar grans polèmiques; es va arribar a qüestionar la legalitat del procediment utilitzat, es van crear divisions internes en el partit conservador: suposava una política educativa reaccionària en plena coincidència amb la línia del seu promotor.

Es tracta d'un pla restrictiu quant a nombre d'assignatures; encara que estableixi una durada de set anys, no estableix la bifurcació, i té un marcat caràcter classicista: dóna preponderància al llatí i al castellà i afavoreix, de manera indirecta, l'ensenyament privat, sobretot el de les institucions religioses.

En la part expositiva, com sempre, pretesament justificadora de la reforma, s'entreveu la concepció educativa del ministre i la feina de què considera que ha de tenir cura l'Estat, en aquest aspecte, basada més en la instrucció que en l'educació mateixa. la Confirmen aquestes afirmacions les paraules que expliquen el tractament i la consideració que es donarà a la gimnàstica i al dibuix:

La gimnasia y el dibujo, asignaturas obligatorias en el plan vigente, quedan ahora como voluntarias. El Estado, reconociendo la importancia de estas enseñanzas, cumple su misión con facilitar el acceso á ellas á los que deseen utilizarlas; pero no cree que debe imponerlas como parte integrante de los estudios de la segunda enseñanza.

Un reduït nombre d'assignatures era obligatori i la seva distribució per cursos estava fixada. Això suposa per a l'assignatura de gimnàstica el més dur entrebancades de la seva aparició en els plans d'estudis; en l'article 2, en establir les assignatures que comprendran els estudis, en la secció de ciències, sota l'epígraf d'«Educación física i artística», exposa taxativament: «Clases voluntarias de gimnasia y dibujo». Per si fos el cas que no hagués quedat prou clar, després de fixar la distribució per cursos, en l'article 4 assenyala que totes les matèries seran obligatòries i amb el nombre de classes que allà s'indiquen per passar a insistir, amb laconisme, que «las clases de gimnasia y dibujo serán voluntarias».

En referir-se al personal docent (article 6), a més dels sis catedràtics de la secció de lletres i els quatre de la de ciències, exposa, sense més aclariments, que hi haurà un professor de religió, un de gimnàstica i un altre de dibuix, a més d'un auxiliar per a cadascuna de les seccions.

En l'article 10, estableix que tant el professor de dibuix com el de gimnàstica «darán cada uno seis clases semanales ó más, pero su trabajo no excederá de nueve horas en cada semana». El menyspreu per aquestes dues matèries és patent; la dedicació màxima de nou hores és similar a la que s'adjudica a altres docents, però aquests tenen fixades les hores setmanals de classe en cada curs en l'article 3. Així, doncs, la gimnàstica i el dibuix no hi apareixen, de manera que, fins i tot pensant que els alumnes s'hi matricuessin, no estava establert a quantes hores de classe tenien dret.

1.2. Educació física i ensenyament primari

La presència de professors de gimnàstica en les escoles normals no es va generalitzar fins a l'inici del segle xx. Els plans d'estudis d'aquests centres van patir menys variacions que els de l'ensenyament secundari, així que quan el 1894 es va començar a aplicar l'article 6 de la Llei del 9 de març de 1883 als instituts, l'aplicació no es va fer extensiva a les escoles normals, que van seguir funcionant, pràcticament, segons el pla de 1858 les masculines, i segons el de 1887 la Nacional Central de Mestres —femenina—, que des del 1882 incorporava la gimnàstica de sala.

No calia un nou pla d'estudis per incloure l'educació física en el currículum,

com no va caldre per als estudis d'ensenyament secundari; en no fer-se així, hem d'esperar a 1898 perquè es comenci a prendre en consideració aquest aspecte.

1.2.1. La reorganització de les normals de Germán Gamazo

El ministre Gamazo, després de reformar l'ensenyament secundari, va tardar pocs dies a publicar un Reial decret (RD del 23 de setembre de 1898) que reorganitzava les escoles normals.

L'exposició d'aquesta norma, i la part dispositiva mateixa, són d'una extensió considerable: les reformes que es presenten així ho fan necessari. No ens detindrem, per la seva excessiva amplitud, en els aspectes generals, i centrarem l'anàlisi al que correspon a l'educació física.

La inclusió de l'educació física respon a criteris bastant diferents de les tendències del moment, encara que comenci referint-se a un congrés d'higiene. En l'exposició es pot llegir:

Autoridades científicas respetables han sostenido en el IX Congreso Internacional de Higiene la necesidad de atender á la salud corporal con ejercicios al aire libre, mostrándose contrarios á toda práctica de gimnasia que solo tenga por objeto la mayor robustez muscular que fácilmente se pierde. Por esta razón, la gimnasia usual no se incluye en el programa de estudios para los maestros de primera enseñanza; pero se deja en libertad á los claustros de las escuelas normales para que organicen paseos y excursiones que tiendan á realizar el fin primeramente indicado.

Aquestes afirmacions, de marcat sectarisme, no responen més que a una part de la realitat pedagògica. Si s'optava per un tipus d'exercici físic diferent de la «gimnasia usual», no calia reduir als passeigs i a les excursions les possibilitats de treball existents en aquella època per a la consecució d'uns objectius tan reduïts com «atender á la salud corporal». Resulta estrany que, a finals de segle, persones responsables de l'educació al més alt nivell d'un país tinguin una estretor de mires de tal calibre com per concebre l'educació física en aquests termes; qualsevol aficionat sabia que l'educació física servia per a bastant més.

El paràgraf següent és fins i tot més preocupant si no es contextualitza. S'estava vivint el final d'una època, s'acabaven de perdre les colònies (Cuba i Filipines) i el fracàs militar havia estat estrepitos. La societat espanyola patia les conseqüències de la derrota. Només les circumstàncies del moment poden justificar, en una norma educativa, paraules com aquestes:

Para la inclusión de esta asignatura [...] se ha tenido en cuenta la siguiente importantísima consideración. Dentro de poco tiempo pasará de lo posible á lo real la obligación de servir personalmente en la milicia, y si la escuela primaria ha de preparar el niño para la vida, y para la vida nacional, el maestro [...] ha de tener la instrucción gimnástica necesaria para iniciar á sus discípulos en el ritmo de los movimientos corporales y en la regularidad de las evoluciones, contribuyendo así á la rápida instrucción de los futuros soldados, que serán tanto más útiles cuanto menos dispendios ocasione su completa preparación para la guerra.

D'aquesta manera, un ministre liberal planteja els objectius de l'educació física: atendre a la salut corporal i preparar per a la guerra. Hagués ocasionat «menos dispendios» preparar per a la guerra els alumnes que cursaven la secundària: estaven més a prop de servir la milícia.

Moltes van haver de ser les pressions que va patir el Govern de Sagasta en aquells moments i molt tens havia de ser el sentiment general perquè persones d'idees moderades arribessin a estadis de crispació que els portessin a plantejaments tan radicals. Encara que no suposi un fet significatiu de gran abast —però sí d'un cert valor simbòlic— farem referència a un escrit dirigit al ministre, abans de la publicació del Reial decret, per Eduardo Vincenti, qui, com a president, representava la Liga para la Regeneración Física Nacional.

Vinenti, que tant s'havia significat per la instauració de l'educació física, va demanar audiència a Gamazo per sol·licitar-li que en les reformes que estava preparant s'inclogués l'educació física. Li va lliurar amb aquesta intenció una sol·licitud que en dos punts demanava la inclusió de l'educació física i higiene com a obligatòria i que proposava que l'assignatura abracés una sèrie de matèries que anaven des d'estudis de fisiologia fins a exercicis físics i jocs escolars. La petició era del tot raonable, però el que crida l'atenció són els termes amb els quals està redactat el seu preàmbul, i sobretot per la persona de qui procedia.

En el preàmbul es fan referències «al porvenir físico de la raza»; se cita Jahn —creador de la gimnàstica alemanya del patriotisme, el *Turkunst*—; es parla d'«una juventud sana, esforzada y prudente en la defensa del derecho privado y público»; es fa una referència a Sedan i a la rendició de Metz per assenyalar que els francesos van atribuir aquestes derrotes no «al valor del ejército prusiano sino a la cultura y resistencia de los soldados que prepararon los maestros de escuela de Alemania», i s'assenyala que Espanya es troba en «circumstancias análogas» i necessita amb urgència una «regeneración pedagógica»; es parla de «patriotismo» i d'un país que necessita homes sans.²

2. El text complet de l'escrit i la referència al fet la podeu veure a l'obra de LÓPEZ GÓMEZ, *La gimnástica en España*, p. 129-133. No hi consten els firmants ni la data; tampoc no disposem de notícies clares

Sembla com si les idees regeneracionistes haguessin aparegut també en els fòrums de l'educació física. Aquest document o d'altres de similars van influir en la redacció del preàmbul del Reial decret del 23 de setembre? No podem assegurar-ho, però Ivonne Turin (1975) troba, en la reacció educativa que es produeix a Espanya a finals de segle, a més de «motivos generales contemporáneos», alguns d'específicament espanyols com a reacció a la derrota del 98; encara que en menor grau, aquest tipus de reacció segur que va fer reflexionar els homes preocupats per l'educació física del país.

La part dispositiva del Reial decret, d'extensió considerable, comença establint (article 1) els tipus d'escoles. A Madrid hi haurà dues escoles normals centrals, una per a homes i una altra per dones. Una Normal Superior de Mestres masculina i una altra de femenina en cada districte universitari, i a la resta de províncies almenys una Normal Elemental.

Els estudis de les escoles elementals de mestres, masculines, constaran de dos cursos de cinc mesos cada un (article 11) i s'estudiaran en cadascun les vuit assignatures que s'assenyalen en l'article 12. La setena és «fisiología, higiene i gimnasia», que, segons allò expressat a l'article següent, s'estudiarà en tos dos cursos, amb dues hores en el primer i una en el segon; s'emprarà aquesta «exclusivamente en ejercicios gimnásticos dentro ó fuera de la Escuela Normal». La durada de cada sessió de classe és d'una hora i mitja.

En assenyalar el caràcter de les assignatures (article 15), estableix el següent:

La Gimnasia será práctica é higiénica, y los ejercicios gimnásticos se verificarán, en cuanto sea dable, al aire libre, combinándolos con paseos, excursiones, ascensiones y otras prácticas análogas.

En referir-se a les escoles elementals de mestres femenines, manté les mateixes assignatures, encara que amb menys durada i amb certes variacions de matís per a donar-hi un caràcter més propi del que s'entenia per tasques de la dona. S'exclou explícitament la fisiologia, la higiene i la gimnàstica, que se substitueixen per «labores y corte de prendas usuales»: diferències pròpies de la mentalitat sexista de l'època.

sobre la denominada Liga para la Regeneración Física Nacional, ni sobre qui la va compondre, tret que Eduardo Vincenti la va presidir i que el doctor García Fraguas, director de la publicació *La Regeneración Física*, en fou el secretari general. Aquesta revista es va publicar des de l'1 d'octubre de 1895 fins al 15 de novembre de 1897; en un principi es va imprimir a València i més tard a Madrid. Els doctors que segons López Gómez van redactar la petició, «Ordox i Ragnos», han d'estar grafiats malament: el primer ha de ser Marcos Ordax, director inicial de l'Escola Central de Gimnàstica i posteriorment metge de la família reial; el segon pot tractar-se de Ramos. Cal recordar que l'obra citada està mecanografiada i, per tant, la seva ortografia no és del tot correcta.

En els estudis de grau superior, que duraran dos cursos acadèmics, es mantenen per a la gimnàstica els mateixos plantejaments que en el grau elemental, i amb les mateixes diferències entre homes i dones (articles 21 i 22).

Amb relació al professorat, es repeteix pràcticament el que ha passat als instituts: els professors de gimnàstica continuen amb la qualificació d'«especials» i amb retribucions molt inferiors a les dels altres. Per com és de reduït el quadre de professors, no hi ha especialista de gimnàstica en les escoles elementals; en les superiors, però, hi haurà tres professors especials —un d'ells, de gimnàstica amb fisiologia i higiene—, que percebra mil pessetes, enfront de les tres mil dels professors numeraris (article 69). Ens referim a les escoles de mestres masculines, ja que en les femenines no hi ha assignatura ni professora. A l'Escola Normal Central les retribucions són lleugerament més altes, de mil cinc-cents pessetes els professors especials, tres mil cinc-cents els numeraris i quatre mil els numeraris del curs normal (article 71). Segons l'article 74, els professors de tots els graus han d'estar en possessió del títol de mestre d'ensenyament primari normal; queden exclosos d'aquest requisit el professor de religió i els especials.

Les vacants de numeraris es cobriran en torn de trasllat, d'ascens i per aspirants, en aquest ordre.³ No especifica de manera clara com es cobriran, almenys per primera vegada, les places de professors especials, encara que en l'article 88 s'assenyala que, en cas de no cobrir-se per aspirants, es farà per oposició especial, o, a proposta, en terna de la Junta de Professors. No diu res de provisió per trasllat —no tindria sentit la primera vegada— ni per ascens.

Una cosa és evident: el professor de fisiologia i higiene i gimnàstica era un professor d'estudis generals que havia sortit d'una escola normal, no un professor especialitzat i amb títol oficial com havia establert la Llei del 9 de març de 1883. No era aquesta l'única matèria del pla d'estudis que tenia aquest tractament; els professors de les escoles normals eren exalumnes d'aquestes escoles.

La disposició transitòria 23 ordena que la «Dirección General de Instrucción Pública cuidará que se provean oportunamente las plazas de profesoras y profesoras especiales», però tampoc no indica el sistema. El Reial decret havia de tenir efectes a partir d'agost de 1899, i potser els redactors van pensar que hi hauria temps per a desenvolupar-lo. El primer any del segle xx, va ser substituït i d'aquesta manera les tasques legislatives de Germán Gamazo en el pla educatiu, malgrat les seves bones intencions, van tenir poca vida.

3. La llista d'aspirants estaria formada pels alumnes que després de la revàlida del grau normal s'haurien ordenat segons els mèrits obtinguts. L'esmentada llista serviria per a l'expedició de títols i per a l'adjudicació de les destinacions, seguint l'ordre que aquesta establia, a les vacants del professorat normal que no haguessin de ser cobertes per concurs (articles 62 i 63).

1.2.2. L'educació física a l'ensenyament primari

Gairebé no es pot dir res de l'educació física del XIX pel que fa a l'ensenyament primari, a banda dels intents fracassats que no van passar d'intencions. Ens referim, és clar, a decisions o plantejaments presos des de l'autoritat educativa estatal.

El 1893, Eduardo Vincenti, director general d'Instrucció Pública, va destinar a l'Escola Model de Pàrvuls una professora oficial de gimnàstica higiènica. Davant aquest fet i mitjançant una ordre (O del 5 de setembre de 1893), reclamava al mestre regent de l'esmentat centre el programa pel qual hauria de regir-se l'assignatura, juntament amb un registre antropomètric que ell mateix hauria de dissenyar per conèixer l'evolució dels alumnes.

En aquesta ordre, el director general planteja una concepció de la matèria que no té res a veure amb les tendències gimnàstiques dominants, més allunyades dels corrents pedagògics. Indica que els fins de la gimnàstica han de ser pedagògics i higiènics, i per això els exercicis hauran de basar-se en el joc i la gimnàstica educativa —fa aquí una referència a la gimnàstica sueca ja incorporada a les escoles—, i assenyala a més que la feina muscular s'ha de considerar com un mitjà i no com un fi.

S'oposa al fi militar i acrobàtic de la gimnàstica escolar i deixa entreveure una metodologia poc directiva i que no coarti la llibertat dels alumnes quan diu que «en vez de darse una orden para cada movimiento deberán preferirse las series de movimientos dirigidos con un propósito fisiológico y útil».

Acaba la disposició ordenant al regent de l'escola que habiliti el local idoni i elabori la llista de material perquè la direcció general resolgui la qüestió en conseqüència.

Poc temps després, una nova ordre fa acusament de recepció del programa sol·licitat (O del 14 de novembre de 1893) i exposa la satisfacció del director general, que no obstant això, mostra el dubte que s'hagin seguit escrupolosament les seves instruccions. Insisteix en la bona direcció que cal donar a l'assignatura, aplicant la gimnàstica sense aparells i els exercicis naturals. No s'oposa de manera radical a la gimnàstica amb aparells, però la restringeix als alumnes que la necessitin sota prescripció mèdica i del professor, i no en proposa la implantació amb caràcter general.

En aquell moment, existia cert temor en Vincenti que la gimnàstica prengués uns camins que en res n'afavoririen la implantació. S'estava produint un gir significatiu pel que fa als plantejaments que fins feia poc s'havien sostingut a l'Escola Central de Gimnàstica, arcaics i poc coincidents amb les línies pedagògiques que s'estaven implantant. No és d'estranyar que la professora destinada a l'escola de pàrvuls mantingués encara aquelles tendències.

Exposa a més, en l'ordre citada, tres consells o línies d'actuació que dirigeix al regent a títol de conclusions. La primera es refereix al lloc on s'han d'efectuar les classes, que ha de ser, diu, a l'aire lliure, o, si és cobert, espaiós i ben ventilat. La segona estableix el deure dels nens de desprendre's de robes d'abric i de tot allò que pugui comprimir-los. En la tercera, mana que es distribueixin els alumnes per seccions.

No tenim coneixement d'altres disposicions referides a l'educació física en les primeres edats en aquest període, cosa que no vol dir que en alguns centres i institucions no es realitzessin encomiables treballs en aquest sentit. Era, en tot cas, l'Administració Educativa la que funcionava a remolc de les iniciatives particulars.

2. Programes i continguts de l'educació física de finals del segle XIX

Simultàniament a la convocatòria per a la provisió de places de gimnàstica als instituts, i just abans d'iniciar-se les activitats acadèmiques en la totalitat dels centres, apareixen les primeres normes reguladores per a la impartició de la nova assignatura.

Les primeres instruccions referides a l'ensenyament de la gimnàstica es troben en la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893. En la seva regla quarta, estableix que l'assignatura serà obligatòria a partir del curs 1893-1894, però només per als alumnes del primer any —la norma no podia aplicar-se amb caràcter retroactiu.

Fixa una franja horària per executar-la situada en les primeres dues hores del matí, diferents segons l'època de l'any, de manera que comprendrà des de les vuit fins a les deu del matí a l'hivern, i des de les set fins a les nou, a la primavera. S'estableixen classes alternes, cosa que significa tres hores setmanals, i assenyala, a més, que les classes es dividiran en seccions «según la talla i resistencia de los alumnos»; això fa suposar l'establiment de grups de nivell, tal com avui es defineix aquest tipus de distribució d'alumnes.

No diu res del tipus de pràctiques que s'han de realitzar a les classes, però prohibeix els exercicis de força, i marca la tendència a respectar les lleis de la higiene i de la pedagogia pel que fa a la quantitat de treball al qual han de ser sotmesos els alumnes segons les seves característiques i possibilitats, de manera que s'estableix així un principi d'individualització. El desenvolupament que experimenti cada alumne serà anotat en un registre «pedagógico-higiénico» que el director del centre remetrà amb periodicitat trimestral, a través del rector, a la inspecció i al Museu Pedagògic Nacional (regla segona).

L'explícita prohibició dels «ejercicios de fuerza» intenta trencar una tendència de la gimnàstica de l'època basada en execucions amb càrregues i aparells, dirigi-

des al desenvolupament muscular i a la força, que, tot i ser vàlides per a certs individus, no eren en absolut recomanables per a nens i adolescents de precari desenvolupament físic. Que els registres dels alumnes s'haguessin d'enviar cada trimestre ens sembla excessiu, ja que el període de temps és massa curt com per poder apreciar canvis substancials en alguns dels paràmetres que es pretenen analitzar, encara que calgui reconèixer que certs canvis són evidents quan el punt de partida es troba en situacions molt baixes.

En la regla quarta que esmentaven abans, es prescriu que, sempre que la climatologia ho permeti, es facin dues excursions mensuals. Aquestes excursions tenen un caràcter mixt o interdisciplinari, ja que el seu objectiu no és exclusivament físic sinó també cultural, i podran dirigir-se al camp, a centres fabrils, monuments, etc. Aquest tipus d'activitats es practicaven amb assiduïtat en centres d'iniciativa no estatal, com ho era la Institución Libre de Enseñanza.

2.1. *L'ensenyament de la gimnàstica als instituts*

Sota aquest epígraf, es publica el mes de març del 1894 el que pot ser considerat com el primer programa d'educació física de l'Estat espanyol per a l'ensenyament secundari. El director general d'Instrucció Pública, Eduardo Vincenti i Reguera, és el firmant d'una disposició que pel seu rang bé podia haver passat desapercebuda, o oblidada amb el pas del temps, però el valor del seu contingut l'ha convertit en un document fonamental per al coneixement de l'educació física a Espanya en els seus inicis.

Fem tot seguit esment a una circular publicada en la *Gasetta de Madrid* el 19 de març de 1894 (C del 18 de març de 1894). Cal destacar, en primer lloc, que normes i disposicions de rang superior no sempre eren publicades en la *Gasetta*; el fet de fer pública per aquest mitjà una circular com la que ens ocupa suposa, *a priori*, concedir-li una importància suficient per garantir el seu coneixement general.

El contingut d'aquesta disposició supera allò estrictament normatiu, i es converteix en una autèntica lliçó d'educació física que n'analitza la història, l'evolució, i que mostra, a més, una declaració d'intencions del que és i hauria de ser aquest ensenyament al nostre país. Seguidament n'analitzem el contingut amb més deteniment per a comprendre'n millor el significat.

2.1.1. Estat de la qüestió

Comença per evidenciar que la «gimnàstica higiènica» ha estat declarada obligatòria als instituts. Aquesta obligatorietat es va fixar en la Reial ordre de l'1 de

setembre de l'any anterior, en la qual també es fixaven els mecanismes per dotar les places dels instituts, que en el moment de publicar-se la Circular encara no s'havien resolt —els nomenaments no tindrien lloc fins al mes de juny d'aquell any—, com la mateixa Circular assenyala: «y el próximo día que el Consejo de Instrucción Pública designe los profesores propietarios». Aquest fet fa dubtar de l'optimista afirmació de la Circular quan afirma que queda «planteada y regularizada [l'educació física] en la mayoría de nuestros institutos, tanto del Estado como provinciales y locales». És veritat que en alguns instituts s'havia aconseguit la normalització de l'assignatura, però no en la majoria.

El fet que la inclusió de la gimnàstica es tracti d'una novetat fa que la Direcció General consideri que és el moment d'aclarir els principis pedagògics pels quals ha de regir-se, encara que no consideri necessari ser detallista, ja que creu que els mestres i professors coneixen els mecanismes d'aplicació, cosa que no deixa de ser una altra visió optimista, coneixent com es coneix la nul·la formació rebuda pels uns, i l'anacrònica i poc pedagògica formació dels altres. Si el redactor de la Circular estigués convençut de tal afirmació, seria encara menys detallista del que en alguns aspectes és.

Amb la mateixa visió optimista i contemporitzadora, indica que Espanya ha prestat una gran atenció al corrent europeu a favor de la gimnàstica i, per això, es remet a la proposta de llei de Becerra i de Gabriel, el 1879, i a la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893.⁴ Alguns paràgrafs més endavant, assenyala una llista de països on es va declarar obligatòria l'educació física: «en 1880, en Suïça; en 1814, en Dinamarca; en 1842, en Suècia y Prússia; en 1870, en Àustria; en 1871, en França, y recientemente en Italia y Rússia». Aquestes dates es contradiuen amb la pretesa atenció prestada a Espanya, ja que, quan aquí s'estava duent a terme la primera acció institucional —la proposta de llei— en la majoria de països citats feia anys que el procediment estava conclòs i en més nivells educatius que els que s'estaven plantejant aquí l'any 1894.

2.1.2. Entonació del *mea culpa*

Amb la intenció de treure-li la raó a Spencer quan indica que, a Espanya, els homes instruïts es dedicaven amb gust a la cria de toros mentre oblidaven la cria d'homes robustos perquè consideraven que això no era digne de la seva atenció, es

4. En citar aquesta Reial ordre se li adjudica la data del 10 de setembre, dia que va ser publicada en la *Gasetta*; la data de la disposició és el dia 1. A partir d'aquí les referències a aquesta Reial ordre s'han fet amb relativa freqüència mantenint l'error, fins i tot en la mateixa *Gasetta*.

retrotreu als esforços del comte de Villalobos en el seu gimnàs reial, a la creació de la Societat Gimnàstica Espanyola i a les obres publicades pels professors que havien sortit de l'Escola Central de Gimnàstica i dona lloc així a «el más cumplido desagravio á la lamentable conducta que España observó con el Coronel Amorós».⁵

Quan assenyala el «puesto brillante» que la gimnàstica —després dels errors comesos i la suavització que li va produir la higiene— ocupa en la pedagogia, cita la unitat en la qual es troben noms com Amorós, Spencer, Pestalozzi, Rousseau, Lagrange i Mosso, que qualifica de professors, filòsofs, metges i pedagogs, encara que potser no per aquest ordre.⁶

Bones intencions, sens dubte, les que es desprenen del text. Una ombra, la mateixa de sempre, enfosqueix el panorama: la limitació de mitjans econòmics. Tampoc en aquest cas no es podia fer abstracció del problema. La Direcció General entén que l'ensenyament de la gimnàstica als instituts —cosa que s'està fent—, la seva extensió a les escoles normals i, més encara, a les escoles primàries exigeix un increment de recursos per a despeses, que de moment es demostren insuficients —aquesta afirmació és nostra, ja que el text indica que s'ha fet dins dels límits que permet el Tresor, excessius certament— malgrat mantenir l'esperança d'un increment en anys venidors. Per forçar les ments futures utilitza una frase de Lagrange que parla del dret a l'educació de tots els ciutadans i prioritàriament de la salut dels nens, sense la qual no podran ser servidors de la seva pàtria.

Una reflexió sobre l'excés d'intel·lectualisme i la manca de compensació en les tasques acadèmiques —més costoses les intel·lectuals que les físiques, des del punt de vista energètic—, basada en els estudis fisiològics que demostren la precedent asseveració, intenta arrodonir la justificació pedagògica de la necessitat d'educació física en els centres docents.

5. Ens sembla excessiu el record a la figura d'Amorós quan la seva obra a Espanya va ser tan escassa, i quan els motius del seu exili van ser deguts a causes polítiques i no a la seva obra. Si el marquès d'Ondeano va passar a la història de l'educació física ho va fer per una labor realitzada a França, amb suport i ambient francès, i no es pot pressuposar que, en altres circumstàncies, aquí hagués fet el mateix. Si portem les coses a un altre extrem, els francesos podrien lamentar-se que el pare de la seva gimnàstica hagués tingut l'accident de néixer a Espanya, territori que no van poder conquerir. D'altra banda, el 1894 la figura d'Amorós, i la seva obra, havien perdut tota la seva brillantor a favor d'una gimnàstica més racional. Si s'hagués volgut reivindicar la figura del valencià es podia haver començat per traduir les seves obres al castellà, o estudiar la seva biografia amb rigor, cosa que reclamem per a un personatge que considerem mitificat.

6. Que se citi aquests autors, sens dubte importants, i no d'altres de tant o més significatius no deixa de ser una mostra de la línia tecnicoideològica que se segueix en aquesta circular. Certs indicis ens fan pensar en l'ILE, o en alguna persona pròxima a aquesta, possiblement Cossío. En qualsevol cas, aquests plantejaments trenquen de manera radical amb la línia —si és que així es pot denominar— marcada per l'Escola Central de Gimnàstica.

2.1.3. Una presa de posició

El text de la Circular, que en molts aspectes té pretensions de manual didacticopedagògic, segueix amb un repàs de les tendències de l'educació física de l'època. Comença, evidentment, parlant de Ling i de la gimnàstica sueca, de la qual fa amplis elogis i una detallada descripció, per acabar conclouent que seguint els seus principis «tendríamos que nuestros alumnos harían el máximo ejercicio en un espacio de tiempo relativamente corto y no habríamos dejado ningún músculo sin su parte correspondiente». Plantejat així, no deixa de semblar un sistema econòmic i efectiu a la vegada.⁷

Poca atenció presta als corrents anglesos, que manifesten que prefereixen els jocs a la gimnàstica amb aparells, basant-se en les idees de Herbert Spencer, cosa que no deixa de ser una imprecisió, ja que si bé és cert que aquest autor va tenir una gran influència en els corrents educatius de l'època, en l'àmbit ideològic, cal atribuir a Thomas Arnold la implantació del joc, i després de l'esport com a mitjà de l'educació física saxona.

L'àmplia dedicació als «batallons escolars» i el seu rebuig, aspecte que tracta a continuació, no són objecte d'aquesta anàlisi, tot i la seva significació. No sembla conèixer altres aspectes de l'educació física gal·la malgrat citar, amb certa freqüència, Lagrange i altres autors.

És precisament en el fisiòleg francès en qui es basa per defensar una educació física amb plantejaments que, salvant les distàncies i les tecnologies, podrien ser perfectament vàlids en les nostres escoles actuals. Encara que el llenguatge correspongui a l'època, els plantejaments didàctics són perfectament assumibles: activitats obertes i amb presa de decisió per part dels alumnes, atenció a la diversitat, agrupament per nivells, estructura no formal dels exercicis i tasques...

Recalca la poca conveniència de certes activitats corrents en aquells moments, com l'esgrima, més pròpia de persones adultes, i el «velocípedo», incipient esport que no va tenir en les escoles suficient arrelament fins a l'època present, una vegada superats els problemes posturals i mecànics que la seva pràctica suposava. Tampoc no es manifesta partidària dels «ejercicios con aparatos» perquè a més de ser costosos no ofereixen grans avantatges. En canvi defensa el «sol

7. Respecte de la gimnàstica sueca, que va ser defensada en molts països i per autors insignes, cal dir que va tenir un ampli ressò, en part per la bona organització i funcionament de l'Institut d'Estocolm. Des del punt de vista merament físic, plantejava alguns aspectes discutibles, com era la rigidesa dels seus esquemes, l'excés de moviments i exercicis d'ordre a l'estil militar i el fet de tractar-se d'una gimnàstica de posicions amb exercicis construïts i allunyats dels moviments naturals.

y el aire, reír, correr, gritar», principis que Lagrange postula en el seu sistema higiènic en contra de les activitats realitzades en locals tancats i amb complicats aparells.⁸

2.1.4. Un decàleg d'actuacions

D'acord amb els plantejaments expressats abans, s'inclouen en la Circular deu normes per les quals s'haurà regir el «planteamiento i desarrollo» de l'assignatura de gimnàstica als instituts, alhora que augura disposicions relatives als exàmens.

La primera d'aquestes normes indica que cal triar aquells jocs que «reporten mayor utilidad física, moral e intelectual». Amb tota probabilitat els aspectes morals es consideren absents dels jocs d'apostes i d'atzar, tan estesos en aquella època i que no gaudien de bona consideració per atribuir-los valors positius, de manera semblant al que actualment succeeix amb el que es denomina *ludopatía*. Per això es prohibeixen, en la regla segona, aquells jocs que puguin suposar «un peligro moral o físico». Els jocs hauran de ser adaptats a l'edat dels alumnes, al local on es realitzin i a l'estació, segons s'estableix en la regla tercera. No volem deixar d'insistir en el fet que la primera normativa sobre com s'ha de realitzar la gimnàstica als instituts dediqui un terç del seu articulat a un aspecte de l'educació física —el joc— que ni tan sols estava esmentat en els programes de la dos anys abans clausurada Escola Central de Gimnàstica, on van haver de formar-se els professors.

S'indica en la regla quarta que s'ha d'escollir un «sitio al aire libre» per a la realització dels «ejercicios musculares». Hem de considerar com a exercicis musculars no tota acció motriu que suposa lògicament treball muscular, sinó els exercicis gimnàstics, aquells dissenyats per donar contingut a la gimnàstica com a activitat física en el seu concepte més precís. Amb això es volen diferenciar els exercicis lliures —més propis dels jocs i les activitats espontànies— dels gimnàstics —més definits en la seva forma i en la seva estructura—, on impera l'execució formal i l'homogeneïtat de realització entre els diversos alumnes.

És en la regla cinquena on ens acaba d'aclarir, de manera implícita, la distin-

8. L'aparent fòbia de molts autors als locals tancats està plenament justificada si es consideren les condicions que aquests reunien: poca amplitud, poca ventilació, amuntegament, humitat i pràctica d'exercicis construïts que en res ajudaven al lliure desenvolupament de les capacitats dels joves. La influència de Lagrange, de qui es prenen aquestes idees, va ser important en aquell moment a causa de la traducció de les seves obres: aquest mateix any es va publicar en castellà *La higiene del ejercicio en los niños y en los jóvenes*; l'any següent es va publicar *Fisiología de los ejercicios corporales*; el 1896, *El ejercicio en los adultos*, i bastants anys més tard, el 1913, *Lecciones prácticas de cultura física*.

ció a la qual ens acabem de referir en assenyalar que «si la gimnasia tiene lugar en un local abierto se elegirá uno espacioso y ventilado».⁹

De la mateixa manera que constava en la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893, «quedan prohibidos los ejercicios de fuerza, dándose preferencia á los corporales, paseos marchas, carreras y flexiones» (regla sisena). Ja hem assenyalat el que s'entenia per exercicis de força: quant als corporals, es refereix sens dubte a exercicis generals, amb participació de grans segments i grups musculars, el que avui s'entén per exercicis globals en oposició als sintètics; pel que fa als passeigs, marxes i carreres, vol significar activitats de locomoció amb diferents intensitats, que també serien exercicis globals, encara que en el context de la condició física i d'acord amb el requeriment energètic estaríem parlant d'exercicis de resistència aeròbica, sempre recomanable per als alumnes d'aquella edat i per a les persones adultes. Quan parla de flexions es refereix a les executades sense cap altra càrrega que el propi segment corporal que s'aproxima a un altre; terme oposat a *extensió*, però necessàriament unit a aquest en les repeticions, encara que no sempre amb participació muscular agonista i antagonista, sinó executades mitjançant contracció concèntrica o excèntrica, depenent del segment a desplaçar, del punt de suport i de l'estructura de l'exercici.

Parla la regla setena de les excursions i visites que els alumnes hauran de fer setmanalment i que seran decidides pel director del centre d'acord amb el professor de gimnàstica i el de la matèria que més es relacioni amb l'objectiu d'aquestes activitats. Es pot fer un estudi de la realitat d'aquestes excursions a través de les memòries dels diferents instituts, ja que la mateixa norma estableix que tot el que hi esdevingui s'hauria de referenciar a la *Memòria* de fi de curs.

A través de la regla vuitena, queda establert i regularitzat un registre «pedagógico-higiénico», al qual ja feia referència la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893 abans citada. En la regla novena s'estableix el termini d'un mes per a la confecció de la llista del material que, d'acord amb el que s'estableix en la Circular, i a través del respectiu rector, es consideri oportú per al millor desenvolupament de l'assignatura. En l'última de les consideracions es fa una clara recomanació d'atenir-se als «ejercicios higiénicos recomendados por la ciencia», de manera anàloga a allò establert en la Reial ordre de 1893, i afegint que la gimnàstica amb aparells sigui aplicada a aquells alumnes que per les seves característiques —«enfermedad

9. És evident que es tracta d'un error tipogràfic o de transcripció, ja que intenta establir una oposició amb la regla anterior utilitzant altres termes: diu allà «ejercicios musculares» i aquí «gimnasia»; deia abans «aire libre» i hauria de dir ara «local» i prou (no pas «local abierto»), o d'altra manera no necessitaria encapçalar la frase amb una conjunció condicional. A més, no sol usar-se el terme *local* per denominar espais oberts, sinó tancats i coberts i, encara que fos així, un local obert podrà no ser espaiós però, per força, serà ventilat.

transitòria o crònica»— ho necessitin, encara que sempre sota indicació mèdica i amb l'autorització prèvia dels pares.

2.1.5. Una oportunitat perduda: el registre pedagògic higiènic

A la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893, com hem vist, ja es feia menció a un registre del desenvolupament dels alumnes, però no s'aclaria quines dades calia incloure-hi, ni se'n normalitzava l'obtenció. En la Circular que ens ocupa, aquest aspecte es desenvolupa detalladament, com veurem tot seguit.

La regla vuitena té com a contingut exclusiu el tractament d'aquest registre pedagògic higiènic, que té com a objectiu, una vegada adjuntat al corresponent expedient de l'alumne, servir com a referència per al coneixement de la tendència, les facultats i les condicions de la nostra joventut. En poques paraules, pretén disposar d'un registre prou ampli d'un sector de la nostra joventut —el nombre de mostres estaria sempre limitat pel nombre d'alumnes, no gaire elevat, certament— que cursés els estudis de l'ensenyament secundari.

La recollida de dades es faria, com és lògic, a cada centre, i aquestes es remetrien a un ens que compilés tots els registres, el qual disposaria d'una base de dades important per fer estudis antropomètrics, i d'estat de salut, d'una mostra important de la població juvenil.

Per unificar tant les dades com el procediment de la seva obtenció, s'adjunten a la Circular tres annexos, que serviran de model, i unes instruccions bastant detallades de com aplicar el mesurament dels diferents paràmetres.

El model número 1 consisteix en una fitxa de filiació de l'alumne en la qual consta el districte universitari, l'institut, el trimestre, el curs, el nom de l'alumne, el lloc i la data de naixement, l'edat dels pares, el lloc que ocupa entre els germans i si existeix o no consanguinitat entre els progenitors. Tal com es troba redactada aquesta fitxa es donava pràcticament per descomptat que un alumne tenia més germans. Que es preguntí pel «parentesco de consanguinidad de los padres» no és res més que un indicador de la freqüència amb què en aquell temps, i sobretot en petits nuclis de població, aquest fet es produïa i dels potencials perills que se'n podien derivar.

El full antropològic, model número II, consisteix en una àmplia relació de dades anatòmiques, quaranta-cinc en total, dividides en tres apartats. El primer, definit com a «datos descriptivos», inclou: constitució física, que segons les instruccions es definirà com robusta, regular o feble; temperament, que podrà ser sanguini, nerviós, limfàtic o la barreja d'aquests; estat general, que es classificarà en fort, feble o malaltís; desenvolupament de l'esquelet; desenvolupament muscular; den-

tició i color de la pell, dels cabells i dels ulls. El segon apartat inclou vuit paràmetres, que atenen a «datos métricos», i que són una autèntica nòmina antropomètrica: de caràcter general —estatura, mesura del tronc i envergadura—; del crani; de la cara; del coll; del pit i ventre; de la mà; del peu. L'últim, sota l'epígraf de «datos fisiológicos», inclou: pes, dinamometria amb les dues mans, freqüència respiratòria, freqüència cardíaca, reflex rotulià i capacitat pulmonar.

El protocol de cadascun dels mesuraments està expressat en les instruccions, en què a més s'indica quin instrument de mesura s'ha d'utilitzar en cada cas. Si hi volguéssim posar alguna objecció —sempre considerant el moment en què se'n va realitzar el disseny— hauríem de remetre'ns a la falta de calibratge dels instruments i que en alguns casos presenta alternatives. Si ho analitzem des dels moderns plantejaments de l'antropometria —sense entrar en la millora tecnològica de l'instrumental— hauríem de dir que moltes de les mesures que el full contenia s'han mostrat com indicadors de poc valor i que, el seu nombre, és, potser, excessivament elevat per ser aplicat trimestralment, com es pretenia, a poblacions nombroses.

L'últim model de fitxa pretén ser un recull de dades funcionals a través de proves objectives de rendiment físic, registres que es basen en dades quantitatives que s'obtenen per mesurament. Aquest apartat, prova evident del que llavors s'entenia per *condició física*, encara que el terme no s'utilitzés aleshores, és el més discutible des de les concepcions actuals, basades en els descobriments fisiològics que s'han produït al llarg del segle.

Es divideix la fitxa en quatre grups de dades físiques —similars als que avui denominariem *factors de la condició física*—, que es refereixen a: estat de la força, de l'agilitat, de la destresa i de la resistència. El cinquè grup, denominat «psico-físicas», suposa una valoració més subjectiva.

Per no caure en falses anàlisis, cal començar per intentar situar els conceptes de l'època. El concepte de *força*, similar al que avui dia entenem per *força màxima* —en alguns dels ítems— o *força resistència*, ens resulta de difícil ubicació en la concepció actual perquè no indica els pesos, o càrregues, amb què es realitza cada prova, sinó que aquesta càrrega haurà d'indicar-se en la fitxa. Vegem-ne un exemple: «Empujó en segundos kilogrs, á cénts.» La descripció de la prova diu que «se realizará empujando un peso voluminoso cuyo peso se conozca»; la incorrecció no pot ser més gran, i si bé el volum pot no tenir excessiva importància, sempre que sigui prou adequat per permetre ser empès amb certes garanties mecàniques, deixar a criteri de l'examinador el pes pot suposar que el resultat obtingut no sigui el que es pretén —la prova no seria vàlida ni fiable. A més, no té en consideració el factor de fregament entre l'objecte a empènyer i la superfície sobre la qual llisca, i petites diferències en aquesta variable poden donar resultats altament dispars.

Crítiques similars es podrien fer a altres exercicis de l'apartat de força, que no preveu algunes de les seves manifestacions fonamentals, com la força explosiva o la potència —una prova d'aquest tipus es troba més endavant com a prova d'agilitat—, i, d'altra banda, registra la força d'abducció i adducció¹⁰ de les dues extremitats i no ho fa, per exemple, amb l'extensió (encara que sí amb la flexió); tampoc no hi ha estudi de la força abdominal, dorsal o d'altres zones o plànols tant o més importants.

La carrera de velocitat i el salt amb peus junts i sense carrera són les proves que configuren l'apartat d'«agilidad». Respectem, per simple convencionalisme, el concepte de *agilitat* de l'època i acceptem consegüentment que les dues proves són de components. Encara fent-ho així hi hem de plantejar algunes objeccions. D'una banda la carrera de velocitat consisteix a recórrer la màxima distància en el temps d'un minut. En menys d'aquest temps —54 segons 02 dècimes— va recórrer el 1896 els 400 metres el guanyador de la prova en els primers Jocs Olímpics. Aquesta distància, doncs, és excessiva per considerar-la una prova de velocitat pura, o el que és el mateix, un minut de temps és massa perquè ningú, i menys un alumne de batxillerat de 1894, pugui estar corrent a màxima velocitat. D'altra banda el salt amb peus junts i sense carrera es mesurarà en «altura i en anchura» [sic]: no s'indica si cal efectuar un salt de cada tipus, que no tindria sentit; sembla que els dos mesuraments han de realitzar-se en un únic salt, cosa que no resulta gens fàcil si es vol un mínim de precisió.

La prova que pretén mesurar la destresa costa de perfilar; les instruccions no hi ajuden gens ja que, tal com en les d'agilitat i les de resistència, «se apreciará conforme está indicado». En primer lloc, sembla una prova d'apreciació d'espai-temps, ja que es defineix com a «cálculo de distancia y tiempo»; després, sembla més aviat un exercici de coordinació «óculo-manual», ja que consisteix a llançar un objecte cap a un blanc, per a la qual cosa concedeix un temps en segons —suposem que per afinar la punteria. Ara bé, el pitjor del cas és que ni l'objecte, ni el blanc, ni tan sols la distància estan definits. El resultat de la prova ha de quedar anotat segons el model següent: «Lanzó quilogramos á un blanco distante metros en segundos». Convinguem a determinar que el plural *quilogramos* no implica necessàriament un mínim de dos o estarem parlant d'un autèntic exercici de força.

Algú podria pensar que per a una prova de precisió el pes ideal a llançar són 0,250 quilograms a una distància de 5 metres; per la mateixa raó —l'albir— podríem estimar que és preferible llançar 0,400 quilograms a un blanc situat a 4 me-

10. Aquí es produeix un error tipogràfic, quan s'indica «abducció» en els ítems 49 i 50; el segon hauria de ser *adducció*, seguint l'ordre que s'estableix en les instruccions, on l'error no és present.

tres. Ens quedaria, en qualsevol cas, la definició de les dimensions del blanc i la seva altura respecte a terra si es tracta d'un blanc vertical, i la forma i densitat de l'objecte. Tampoc no ens delimita la constància d'aquests factors, amb els quals podríem trobar-nos amb els resultats següents: «Va llançar 0,250 quilograms a 5 metres en 6 segons» o «Va llançar 0,400 quilograms a 4 metres en 5 segons». Si es tracta de dos alumnes diferents, quin dels dos ha obtingut el millor resultat? Si es tracta de dos registres del mateix alumne separats per un any de diferència, ha millorat o ha empitjorat? Quant? Continua igual? Podríem afegir incògnites i variables desconegudes que farien més fosc encara el valor dels resultats.

Les tres proves establertes per mesurar el «estado de la resistencia» no suporten gaire millor l'anàlisi. Les dues primeres plantegen el mesurament de magnituds difícilment considerades pròpies de la resistència, segons el concepte que es té avui en dia d'aquesta (cal que contextualitzem aquest aspecte —com tots, en general— i que admetem que les proves són idònies); la tercera inclou un paràmetre amb un gran error de mesura, però considerant la precisió de l'indicador fisiològic utilitzat tampoc no s'aconseguiria un índex de discriminació suficient.

Aquestes proves de l'apartat de la resistència pateixen dels mateixos defectes que les dels grups anteriors, que poden resumir-se en la indefinició de variables. El primer ítem, tal com està definit, podria consistir més en una prova de força que no de resistència: «Resistió a pié firme quilogramos de peso». El següent consisteix a arrossegar un nombre de quilograms en uns minuts a una determinada distància. Ni en un cas ni en l'altre, no s'especifica la magnitud de la càrrega, el volum, la forma, ni tan sols la manera com ha d'executar-se l'acció; per tant, allò dit per als exercicis de força serveix també per a aquests.

L'última de les tres proves de resistència consisteix a determinar el moment en el qual apareix «la fatiga respiratoria» després de córrer un determinat temps i haver recorregut una certa distància. En principi, sembla una prova de resistència aeròbica del tipus de les que es realitzen avui dia; el principal problema que presenta és la dificultat de determinar el llindar del que es denomina *fatiga respiratòria*, que dependrà sempre de l'apreciació de l'observador, i per això, serà poc fiable.

Hí ha encara un altre apartat difícil d'emplenar, que, atesa la seva complexitat, haurà d'esperar que el Museu Pedagògic i el seu Museu de Metropologia dictin les instruccions pertinents que permetin fer-ho. Sota l'epígraf «Psico-físicas» hauran de relacionar-se: l'estat del desenvolupament intel·lectual, el predomini d'alguna facultat, l'aptitud més destacada i el «carácter más saliente».

Deixa —abans que sigui signada pel professor de gimnàstica, el director i el rector— la possibilitat d'afegir algunes «observaciones especiales», amb les quals es configura un registre de dades antropomètriques i funcionals molt ampli. Si s'ha-

gués acabat d'elaborar i s'hagués aplicat amb cert rigor durant anys, hauria donat lloc a profunds estudis sobre la nostra joventut. Si aquests estudis van arribar a realitzar-se, els seus resultats no van transcendir i la seva potencial influència en els plantejaments de l'educació va quedar totalment anul·lada.

Malgrat tots els defectes que puguin fer-se al disseny d'aquesta «Hoja antropológica» des d'una perspectiva de cent anys, la seva importància i el seu valor intrínsec són inqüestionables. És de justícia reconèixer que preocupacions per aspectes de l'educació com el que conté en aquest registre de dades es correspon amb una tendència que des del segle XIX va anar transformant una pedagogia especulativa en el que actualment és una ciència positiva. El pitjor, en qualsevol cas, no són les imprecisions que s'hi puguin trobar sinó les obcecades ments de l'immobilisme, que no van saber, o no van voler, implantar innovacions que, com la que ens ocupa, pretenien treure el nostre país del caos en què s'estava submergit.

2.2. Regulació de l'assignatura

A l'estiu de 1894 el panorama de l'educació física era altament esperançador: s'havien produït el mes de juny els nomenaments del professorat, s'havia declarat obligatòria l'assignatura i existia ja un autèntic programa i unes normes de funcionament que permetien iniciar el curs amb tots els elements a favor.

Un important aspecte acadèmic havia quedat sense regular: ni en la Reial ordre de setembre de 1893, ni en la Circular de març que acabem de veure, es feia cap referència a la manera de superar l'assignatura, dit d'una altra manera, no s'havien regulat els exàmens dels alumnes.

En publicar-se, el 18 de setembre, el Reial decret que regulava la secundària, és quan s'estableix per primera vegada que no hi haurà exàmens, però tampoc aquí no s'estableix el procediment per aprovar l'assignatura, ja que, com ja queda dit, la gimnàstica, juntament amb el dibuix i la cal·ligrafia, «se entregan [...] á profesores especiales y especiales disposiciones, objeto de ulterior estudio [...]». Aquest paràgraf, extret de l'article 60, sembla voler dir que les normes especials estan per venir, almenys pel que fa als exàmens o a qualsevol altre procediment d'avaluació de l'assignatura.

2.2.1. Concepte i sentit de la gimnàstica

Des que en la Reial ordre de setembre de 1893 es començà a plantejar en què havia de consistir l'assignatura de gimnàstica, fins al final del segle XIX, les dispo-

sicions que es van referir a aquesta matèria van plantejar gairebé com una obsessió el seu caràcter pràctic i la seva realització en espais oberts. La insistència en les excursions va ser una altra de les constants.

Una de les defenses de la inclusió de l'exercici físic en les escoles era la compensació de la sobrecàrrega intel·lectual. Aquest argument perdria tot el seu valor si l'instrument, en lloc d'alliberament, creava més esforços mentals. La tendència a l'excés de continguts teòrics en l'educació física escolar apareix com un argument recurrent, i en un inici, era un element més a favor dels seus detractors, i un inútil esforç per als seus defensors.

Al cap de poc d'iniciar-se el curs de 1894-1895 i amb el pla d'estudis establert per Groizard al setembre, s'intenta omplir el buit legal al qual ens referíem en l'apartat anterior. És el ministre mateix qui firma al setembre la primera d'una sèrie de disposicions que pretenen aclarir el sentit en què ha d'aplicar-se l'assignatura de la gimnàstica.

Aquesta disposició (RO del 18 d'octubre de 1894) es dicta, segons s'indica en la seva part expositiva, «de conformidad con lo prevenido», en un paràgraf concret del Reial decret del 16 del mes anterior, aquell que establí el caràcter pràctic del dibuix, la cal·ligrafia i la gimnàstica i que assenyalava, a més, que aquesta última consistiria en exercicis higiènics i recreatius. Segueix la part expositiva de la Reial ordre indicant la seva pròpia provisionalitat en establir que es dicta «mientras es completa la organización de cuanto se refiere á la gimnástica», segons l'esmentat en l'article 22 del Reial decret del 16 de setembre (aspecte poc clar, ja que l'esmentat article 22 fa referència exclusiva a les disposicions especials que farà falta dictar per establir el títol i les proves a què hauran de sotmetre's els professors per a l'ingrés en els cossos docents, fent clara referència a l'article 21, on es declaren «especials»). La part dispositiva de la Reial ordre no fa cap referència al professorat.

Quan en el primer article diu que «el sentido de la enseñanza en la gimnástica se ajustará á lo ya dispuesto sobre esta materia», fa referència a la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893 i a la Circular de març del mateix any; insisteix no obstant això, en els jocs escolars a l'aire lliure i en les excursions, com si aquests dos aspectes dels continguts no haguessin estat atesos amb la suficient dedicació.

Tots els alumnes dels quatre cursos corresponents als estudis generals —recordem que en els estudis preparatoris no havia gimnàstica— hauran d'assistir a les classes; els de primer i segon ho hauran de fer en el mateix torn (article 2). No preveu dispenses ni exclusions, però en l'article 4 reitera que els exercicis amb aparells els executaran exclusivament els alumnes que hagin de complir alguna prescripció facultativa.

El dictamen del Consell d'Instrucció Pública del 30 de novembre de 1894, el contingut del qual ordenava complir rigorosament la Reial ordre del 31 de desem-

bre del mateix any, després de validar el contingut de la Circular de març i afirmar que no es pot, en rigor, sortir de les línies allà assenyalades, que consisteixen a formar «jóvenes sanos y vigorosos, combatiendo los excesos de intelectualismo», continua assenyalant que no existeix correspondència entre les finalitats de l'assignatura i els programes que desenvolupen els professors, per aquest abús de la teorització. El paràgraf no ofereix cap dubte:

[...] en todos [es refereix als programes] existe una tendencia teórica, en muchos exageradísima, que con toda seguridad convertiría, á lo que debe consistir exclusivamente en ejercicio corporal, en una labor intelectual, tanto y más penosa que otras asignaturas de las que hoy se consagran á la instrucción del espíritu. Se explica bien esta equivocada tendencia, dada la índole o carácter que ha dominado en nuestras escuelas, siempre aficionadas a las teorías; más hace falta oponerse enérgicamente á ella, mucho más ahora en que en todos los ramos del saber se procura reaccionar contra tan perniciosa moda.

Per si l'exposició precedent no hagués quedat prou clara, pel fet de tractar-se d'una de les consideracions prèvies, quan a continuació exposa els principis pels quals ha de regir-se l'ensenyament, torna sobre el tema, amb més força si és possible. Els rotunds arguments esgrimits i una part important del que s'hi exposa no han perdut valor després d'haver transcorregut un segle, i podrien tenir en els nostres dies plena vigència.

Considera com un principi indispensable que els professors compreguin que l'assignatura és «total y absolutamente práctica» i que, per tant, «en ella no cabe ni una sola lección teórica». Els alumnes no han de saber ni la història, ni els mètodes d'ensenyament ni tan sols les bases de l'anatomia i la fisiologia. Considera el dictamen que el que els alumnes necessiten és la pràctica de l'exercici físic, i conclou asseverant que «una sola hora mermada al ejercicio corporal es un defecto que no debe tolerarse al Profesor de gimnástica».

En un paràgraf que, encara que, entre cometes, com si fos obtingut de la Circular, no és res més que una transliteració, coincidint amb allò exposat, insisteix en el sentit eminentment pràctic de la gimnàstica:

La Dirección se considera obligada á insistir en la necesidad de precaver tan *funesta tendencia* (la de teoritzar) y de dirigir, por el contrario, todo el aprendizaje gimnástico hacia el lado exclusivamente práctico.

Establint aquests criteris no ha de sorprendre en absolut que quedin proscrius els llibres de text. La prohibició és explícita ja que aniria en contra de l'objectiu que amb la matèria es pretén i que no necessita que els alumnes utilitzin llibres

de text, que han de quedar reservats als professors; els alumnes, doncs, han de limitar-se a l'execució dels exercicis que els siguin encomanats.

El Reial decret, en la reorganització dels estudis d'ensenyament secundari del ministre Alberto Bosch, a més de declarar la gimnàstica voluntària, juntament amb el dibuix, també insisteix que totes dues «tendrán exclusivamente un carácter práctico». En el mateix sentit s'expressa Linares Rivas, quan poc més d'un any després, el 14 d'octubre de 1896, decreta la restauració de l'obligatorietat de la matèria.

En afegir-se a la gimnàstica, en el pla Gamazo, la fisiologia i la higiene, es podria pensar a donar un caràcter teòric a l'assignatura sense que calgués renunciar a la part pràctica; només es tractava d'afegir continguts nous i no de canviar els que estaven establerts. Aquesta sembla, almenys, la idea que es desprèn de la lectura de la part expositiva del Reial decret que es refereix a aquesta matèria, on s'assenyala que, encara que l'objectiu fonamental de la gimnàstica és el «desenvolvimiento de las energias corporales», l'aspecte físic es «completaría» amb el coneixement necessari de la fisiologia i la «posesión» dels principis fonamentals de la higiene. Quan aquests plantejaments són portats a la part dispositiva, la fisiologia i la higiene queden en «sencillas explicaciones» i «breves nociones», que, òbviament, tenen un altre caràcter que el merament pràctic. L'organització que es fa de l'assignatura, que, com ja hem indicat, pot estar en mans de dos professors, el de gimnàstica i el de zoologia, no va acabar de perfilar la bona intenció inicial. Quan el mes de novembre es dicta la Reial ordre que aprova els índexs de les matèries, pel que fa a la gimnàstica, no fa més que reproduir la regla vuitena de l'article 4 del Reial decret de Germán Gamazo al qual ens estàvem referint.

En el pla d'estudis del marquès de Pidal de 1899, que dicta una distribució de continguts per cursos per a les matèries, només es fa referència a la gimnàstica per assenyalar-ne el caràcter voluntari. Els plantejaments de l'assignatura haguesin començat el nou segle amb un seriós perill per a la seva estabilitat, en el sistema educatiu, si el pla de Pidal hagués tingut una durada més llarga.

Amb referència a les excursions, és destacable una singular circular (C del 20 d'octubre de 1894) mitjançant la qual es pretén recordar el contingut de disposicions anteriors. En un llenguatge ampul·lós, poc freqüent en les normes que firmava, Eduardo Vincenti dona orientacions per a l'organització de les excursions començant per recomanar que les efectuïn els alumnes amb menys càrrega d'assignatures. Encara que les vinculi a l'assignatura de gimnàstica, vol donar a les excursions un marcat caràcter culturitzador, de manera que les orienta a museus, fàbriques, tallers o centres docents i de cultura de dins i de fora de la localitat on es trobi ubicat l'institut. Per donar més contingut a aquestes visites s'assenyala que han anar precedides de «conferencias» i posteriorment ser analitzades; els professors que, per la distribució de les classes, tinguin una menor ocupació hauran

d'encarregar-se d'aquestes qüestions. No hi ha cap referència als aspectes físics que han de tenir aquestes excursions i, malgrat plantejar-se com clarament interdisciplinars, no toquen més que tangencialment l'educació física. En el Dictamen del 30 de novembre es deixa clar el contingut cultural de les excursions: «Serán dirigidas por los profesores de gimnástica, aunque se verifiquen además con objeto de instrucción intelectual.»

Les línies iniciades el 1893 continuen, però queden encara per assentar importants aspectes de l'organització i de plantejament que, a causa dels canvis efectuats en els diferents plans d'estudis, tampoc no permeten arribar a l'estabilitat normativa.

2.2.2. La tendència teoritzadora dels programes

La constant preocupació de les autoritats educatives per evitar els continguts teòrics en l'educació física de finals de segle XIX neix dels mateixos programes dels instituts. Potser els professors, la majoria formats a l'Escola Central, eren incapaces de desprendre's de la pretesa línia teoritzant del centre.

Podem prendre com a exemple dels primers programes un dels pocs que es va publicar com a tal, i sense una altra pretensió que servir de guia per als exàmens que s'haguessin de realitzar, cosa que no va arribar a ocórrer. El seu autor, home d'indiscutible influència en la gimnàstica de l'època, pot ser considerat com un dels autors que van crear escola, i serviren de model per a altres professors de gimnàstica dels instituts. Ens referim a l'omnipresent Salvador López Gómez.

Aquest programa és un fullet de set pàgines, en la portada del qual s'assenyala que es tracta de les lliçons explicades per als exàmens del curs 1893-1894. El nombre de lliçons és de vint-i-sis, dividides en dos grups: història i pràctica.¹¹

El primer grup consta de dotze lliçons, gairebé la meitat, que configuren una visió parcial de la història de la gimnàstica en diferents països d'Europa amb referències a diversos autors, algun d'ells pràcticament desconegut. Es parla d'Alemanya, Suècia, França, Itàlia i Portugal, cadascun dels quals ocupa dues lliçons. Les dues últimes es refereixen a Espanya: la primera —onzena del programa— comença amb els primers gimnasos que es van fundar i acaba amb la Proposició de llei de 1879; la segona acaba amb la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893.

11. S. LÓPEZ GÓMEZ, *Programa de teoria i pràctica de la gimnàstica*, Sevilla, Tip. de Díaz y Carballo, 1894. L'edició dels programes va ser, però, ben escassa i aquest és una excepció. L'exemplar que hem utilitzat es troba en els fons de la Biblioteca Xeral de la Universitat de Santiago i es tracta d'una donació de l'autor. La seva presència en un àmbit geogràfic tan allunyat del districte universitari de Sevilla pot suposar que fou font d'inspiració no sols per als professors gal·lecs sinó per als d'altres zones.

El segon grup, encara que denominat «práctica», és una relació d'exercicis i aparells que n'inclou la descripció, classificació i manera d'ús. Semblen més temes per a un currículum professional que per a un alumne d'ensenyament secundari. No hi ha ni una sola referència a jocs ni a excursions, tampoc no apareixen altres exercicis naturals que les «carreras gimnásticas» (com en un dels apartats de la lliçó 13) i els salts (en la lliçó 21). La major part dels temes estan referits a aparells i quatre d'aquests al treball amb pesos (de la lliçó 22 a la 25, totes dues incloses); l'última tracta de la natació.

No ens ha d'estranyar que en vista d'aquests plantejaments —i de pitjors, sens dubte— la sensibilitat dels pedagogs es veiés afectada i s'insistís a canviar el rumb de la gimnàstica escolar cap a plantejaments més educatius.¹²

2.2.3. L'aprovació oficial

Encara que de manera reiterada s'insisteixi a reconduir la matèria cap a un sentit més pedagògic que el que, almenys pel que sembla, li estaven adjudicant molts dels professors oficials dels instituts, seria injust no reconèixer l'encomiable tasca de molts d'ells. Una part important del que avui considerem incorrecte no és res més que el producte d'unes concepcions concretes pròpies de l'època.

Les discrepàncies de criteri entre les autoritats educatives i la realitat dels programes en els centres no va arribar, en cap moment, a la virulència d'altres aspectes de l'àmbit docent; al cap i a la fi es tractava de tendències diferents, basades la major part de les vegades en processos merament intuïtius. El fet que des de la perspectiva que ens concedeix el pas del temps puguem validar una d'aquestes tendències no és motiu suficient per desacreditar les altres. És precisament la posada en pràctica de les unes i les altres el que ha permès, encara que només sigui en part, aconseguir l'encert en l'elecció. No han de sorprendre'ns, d'altra banda, certs titubejos inicials en un àmbit on els objectius eren tan dispers i el camp d'acció ben ampli.

En algunes ocasions els poders públics van fer manifesta la seva satisfacció per l'encert d'algunes de les actuacions en el camp de la gimnàstica, encara que potser no de totes les que s'havien fet mereixedores del reconeixement.

La cosa més sorprenent és que es fes servir la *Gaset*a per reconèixer la feina

12. Els programes que van arribar a publicar-se en aquella època, i dels quals tenim coneixement, amb prou feines superen la mitja dotzena. L'any 1893 es publica el primer gràcies al professor de l'Institut de Barcelona Ferrer i Mitayna. Ja el 1894 es publiquen, a més del de López Gómez, els de Ramón Balmes de Girona, Medel Asensi de Múrcia, Sanz Romo de Logronyo i Serrano Fatigati del Cardenal Cisneros de Madrid.

d'un centre i deixessin de publicar-se disposicions de major entitat. En la Circular del 18 de març de 1894, es publica, perquè serveixi d'exemple a altres instituts, l'acord del Claustre de l'Institut de Màlaga sobre disciplina escolar. Els acords no fan més que una lleugera referència a l'educació física quan parlen que l'hora d'entrada a l'institut serà després de la classe de gimnàstica; la resta dels acords, deu en total, formen una espècie de reglament de règim intern, i el fet que s'incloguin en la Circular no afegeix res al seu contingut.

Fa referència a la Institución Libre de Enseñanza, als col·legis de jesuïtes i a altres corporacions que ja utilitzen l'educació física per al desenvolupament del cos i de la ment i que lluiten contra els excessos de l'intel·lectualisme. No es van prodigar referències d'aquest tipus en la *Gasetta* ni en cap altra publicació oficial i, no obstant això, aquestes institucions van poder servir d'exemple per a una millor educació pública.

L'animositat d'Eduardo Vincenti el va portar a publicar un ardent elogi a la feina de l'Institut de Guadalajara en el camp de l'educació física (Comunicat del 8 de juliol de 1894). D'acord amb els informes tramesos, la Direcció General entén que en aquell centre s'ha fet una ajustada interpretació de la Circular del 18 de març i d'això es dedueix que s'ha iniciat el camí que conduirà l'educació física cap als seus objectius més alts. Se sent satisfet de l'organització de les classes per seccions i adaptades a la constitució i edat dels alumnes, de la pràctica de jocs nacionals i estrangers i de les excursions de caràcter científic i artístic; justament els tres aspectes en els quals les disposicions van posar més èmfasi, almenys mentre Vincenti va tenir responsabilitats sobre el tema.

Dirigeix a l'Institut de Guadalajara un clar agraïment, que fa extensiu a tots els centres que hagin seguit «idèntica conducta», a la vegada que pretén servir d'esperó per a aquells centres «que por circunstancias diversas no hayan podido imitar ejemplos tan loables».

2.2.4. Maneres d'aprovar l'assignatura

En la Reial ordre de setembre de 1893 no es fa cap referència al tipus de proves o requisits necessaris per aprovar la matèria de gimnàstica. En la Circular de març de 1894, i immediatament abans d'exposar les deu regles per les quals ha de regir-se l'assignatura, assenjala que aquestes es dicten «sin perjuicio de las disposiciones especiales que, relacionadas con los exámenes de la asignatura de gimnástica, se dictarán en breve»; possibilita la presumpta brevetat el fet d'haver efectuat ja la corresponent petició d'informe al Consell d'Instrucció Pública. Aquestes disposicions no es van arribar a publicar, i els exàmens no es van regular: al contrari, van ser eliminats.

És en l'article 60 del Reial decret del 18 de setembre de 1894, que regula la secundària, on s'explicita que «no habrá exámenes de prueba de curso para las enseñanzas de dibujo, caligrafía i gimnasia», sense especificar com s'avaluaren aquestes matèries. En l'article 54 s'estableixen les bases de les qualificacions: faltes d'assistència, conducta, aptitud i aprofitament. Podríem pensar que aquests paràmetres servirien per qualificar les tres assignatures especials, encara que no hi hagués exàmens finals, però sembla es refereix més aviat a altres matèries.

En la Reial ordre del 18 d'octubre no es fa menció a les proves o requisits que han de complir els alumnes oficials, però en l'article 5 es dedica exclusivament a la manera com ho faran els alumnes de l'ensenyament privat o lliure. Aquests alumnes acreditaran mitjançant un certificat haver efectuat les pràctiques de gimnàstica en el centre on estan matriculats o amb un professor particular; el certificat serà visat pel professor oficial. Aquest tipus de certificació restava tot el caràcter acadèmic a l'assignatura i permetia tota mena de picaresca perquè els centres privats no eren inspeccionats amb el degut rigor i als alumnes lliures no els resultaria costós aconseguir que un gimnàs privat els acredités les hores que calguessin.

El 20 d'octubre es dicta una circular que recorda les disposicions publicades per regular l'estudi de la gimnàstica (C del 20 d'octubre de 1894). Com a recordatori que és, i mancat de part dispositiva, tampoc no hi afegeix res de nou. En el Reial decret del 30 de novembre declara voluntàries les assignatures de cal·ligrafia i dibuix, que, juntament amb la gimnàstica, no estaven sotmeses a prova de curs. La gimnàstica seguirà sense examen (article 2).

Amb tot, i segons la condició sisena del dictamen emès pel Consell d'Instrucció Pública amb data del 30 de novembre de 1894, s'aprova per assistència si aquesta és considerada bona i no se superarà el curs si és considerada dolenta. És la primera referència clara i definida, encara que mantingui la mateixa tendència de les disposicions anteriors.

En ser declarada voluntària pel Reial decret del 12 de juliol de 1895, no calia considerar com havia d'aprovar-se, però Alberto Bosch semblava voler assegurar-se'n i insisteix sobre el caràcter voluntari i sense examen en l'article 2 del citat Reial decret.

En restaurar Linares Rivas el caràcter obligatori de l'assignatura mitjançant el Reial decret del 14 d'octubre de 1896, recupera el certificat de pràctica expedit pel professor que ja havia estat establert amb anterioritat (article 4), encara que en aquesta ocasió es tracti d'una disposició de rang més elevat que una Reial ordre. De fet, aquest Reial decret suposa una novetat en tant que, en establir l'obligatorietat de la matèria, en queden exceptuats «aquellos alumnos que por su salud deban ser relevados de tal obligación».

Ens trobem davant la primera regulació de la dispensa d'educació física per motius d'incapacitat: aquí s'inicia un dels aspectes de regulació més complexos de la matèria i dels que han creat més controvèrsia. Potser tan sols en el moment present, i mercès a una nova concepció educativa, s'iniciï el procés de regulació d'un element tan polèmic. Fins aleshores no s'havia previst la possibilitat total de l'exempció, i sí la d'atenció particularitzada; només en la conclusió cinquena del Dictamen del 30 de novembre de 1894 es deia:

Para los niños enfermos, el Profesor tendrá como guía, al señalar los ejercicios corporales, la certificación médica que el alumno deberá presentar, ó para exceptuarlos absolutamente.

En termes actuals diríem que el text proposat consisteix en una adaptació curricular, plantejament que tan sols té cabuda en una concepció educativa que fixi els seus objectius a educar a l'individu fins al màxim de les seves capacitats i no en la consecució d'unes metes concretes fixades per endavant.

No van arribar a preveure's, més que en casos particulars, altres tipus de dispensa de la matèria com podria ser la validació. El 1897 es va dispensar un alumne (O del 4 de novembre de 1897) de cursar l'assignatura de gimnàstica perquè es va considerar que havia iniciat l'ensenyament per un pla d'estudis que no preveia l'obligatorietat de la matèria, i a més, en el cas de no dispensar-lo, hauria hagut d'allargar els seus estudis un curs més i ja tenia esgotades les convocatòries.

El 1897 s'avança una mica més pel que fa a aprovar l'assignatura en qüestió, atès que en l'article 3 de la Reial ordre del 27 d'agost s'aclareix que el certificat que equival a l'examen de fi de curs inclourà els «adelantos obtenidos por cada alumno, según los datos que arroje el Registro pedagógico higiénico de dicha enseñanza». Queda clar que es refereix al certificat que ha de lliurar el professor, i suposem que el registre és l'establert en la Circular del 18 de març de 1894, encara que la seva elaboració no hagi estat completada com en el registre mateix s'establia. D'idèntica manera que amb els alumnes oficials caldrà fer amb els dels centres incorporats o lliures, encara que els certificats corresponents hagin de ser visats pel professor de l'institut, tal com queda establert en l'article 4. Poc temps més tard es facilita que aprovin la matèria aquells alumnes matriculats en centres incorporats, en establir-se que és suficient que els directors d'aquests centres remetin als instituts respectius els fulls antropomètrics dels seus alumnes perquè siguin revisats i signats pels professors oficials de gimnàstica (RO del 7 de maig de 1898).

Una altra novetat que apareix en aquesta Reial ordre de 1897 és el contingut de l'article 6 d'aquesta disposició, que regula la possibilitat de lliurar el certificat

al setembre a «los alumnos que por falta de aplicación ó por su conducta reprehensible» no se'n facin mereixedors el mes de juny.

La reforma introduïda per Gamazo l'any 1898 afegeix al món de l'educació física una nova complicació pel fet d'incorporar als continguts ja tradicionals la fisiologia i la higiene. Com ja ha quedat exposat, es produeix una situació difícilment resoluble si, com passava en molts casos, el professor de gimnàstica no ho era alhora de fisiologia i higiene i es volia complir amb els principis establerts en l'article 31, prescripció novena, del Reial decret del 13 de setembre de 1898. Si per superar l'assignatura de gimnàstica «los exámenes serán substituidos por certificados de asistencia», no té sentit que s'hagi de preguntar sobre les assignatures de fisiologia i higiene a l'hora d'examinar-se de zoologia. En el pitjor dels casos no se suspendria a un alumne per no respondre correctament a aquestes preguntes si havia superat la matèria mitjançant el certificat.

En la *Gasetta* del 6 de setembre de 1898 es publica una Reial ordre (RO del 5 de novembre de 1898) signada per Sagasta, que aprova els índexs de les matèries del primer curs del nou pla d'estudis. Quan es refereix a la gimnàstica reproduïx la regla vuitena de l'article 4 del Reial decret del 13 de setembre del mateix any, com ho fa, respectivament, amb les altres matèries. En el paràgraf final acaba assenyalant que no hi haurà exàmens, ni programes, ni llibres de text. No crida l'atenció la manca d'exàmens perquè així havia estat fins aleshores; que no hi hagi programes deu referir-se a continguts de tipus teòric, ja que no programar les activitats podria ser un caos, i que no hi hagi llibres de text és raonable si no hi ha programa teòric. És curiosa la situació que es planteja quan poc temps abans es declara útil entre d'altres (RO del 8 de juny de 1898) com a llibre de text *La educación gimnástica*, de l'exprofessor de l'Escola Central Francisco Pedregal Prida, el valor pedagògic del qual pot ser qüestionat obertament.

Amb el pla d'estudis del marquès de Pidal torna la voluntarietat de la gimnàstica. El pla entrava en vigor en el moment de publicar-se —apareix en la *Gasetta* del 30 de maig— i no hauria, per tant, d'afectar els alumnes ja matriculats. En les disposicions transitòries posa, en part, remei al disbarat: en la segona estableix que els alumnes de primer curs continuaran els seus estudis d'acord amb les modificacions establertes; en la tercera, que els altres seguiran segons els plans d'estudis anteriors. A falta d'explicació suficient, és obligat algun aclariment, que en cas de la gimnàstica es produeix de manera immediata: l'endemà de la publicació en la *Gasetta* el ministre firma una Reial ordre, que en l'article 2 estableix que, igual que l'any anterior, els directors dels col·legis incorporats han de remetre als respectius instituts les dades dels seus alumnes perquè, una vegada examinats i visats, serveixin de prova de curs. Atès que aquesta Reial ordre del 31 de maig té més caràcter econòmic que acadèmic, hem de pensar, encara que si-

gui tan sols per indefinició, que en aquell curs es van respectar les normes anteriors.

2.2.5. Presència quantitativa de la gimnàstica en els programes

Si alguns dels aspectes de l'assignatura van mantenir al llarg del període que estem estudiant una certa estabilitat, com per exemple la tendència als continguts pràctics i l'absència d'exàmens, una cosa tan fonamental per obtenir bons resultats com el temps de dedicació i la població a qui va dirigida van experimentar canvis constants. Les hores de classe variaven segons ho feien els plans d'estudis, i el nombre d'alumnes —referit exclusivament als que cursaven l'ensenyament secundari— no va arribar en cap moment a coincidir amb el total dels matriculats en els diferents cursos a causa del canvi en l'obligatorietat. Cap dels plans d'estudis implantats des del 1894 fins al final de segle va durar prou com perquè cap alumne iniciés i acabés els seus estudis sense que s'hagués produït una nova reforma.

Aquests canvis permanents es produeixen amb tanta freqüència que alguna de les normes no té temps material de ser aplicada, i encara que en tingués, no es pot comprovar la consecució de la seva aplicació, perquè abans de fer-ho, ja han estat substituïdes per altres de sentit diferent, quan no contrari.

Ja hem fet referència, en part, a les hores de classe i al caràcter voluntari o obligatori de la matèria de gimnàstica en els diferents plans d'estudis. Si amb l'educació física es volia, i encara es vol, entre d'altres aspectes, millorar la condició física de la població, hi ha un mínim de condicions que s'han de complir, entre les quals hi hauria que s'apliqués amb la major efectivitat, a la major part de la població i en el millor moment.

L'efectivitat s'aconsegueix amb procediments adequats i amb dedicació suficient i continuada. Per arribar a tota la població serviria l'escola ja que per allà haurien de passar tots els individus —l'obligatorietat de l'ensenyament és un objectiu que en segle XIX es feia inabastable— a una certa edat i sense distinció de sexe. Ningú no dubta que el millor moment per a l'educació del tipus que sigui és aquell en el qual l'individu presenta una major plasticitat, que coincideix amb les primeres etapes de la vida.

Aquests principis, exposats amb la màxima simplicitat, no semblen haver-se tingut en compte mai a Espanya pel que fa a l'educació física, i això pot ser a causa que quan es va iniciar aquesta matèria, les circumstàncies i les idees no van ser del tot encertades i a *posteriori* es va mantenir la inèrcia.

Per començar recalquem, altra vegada, l'escassa presència institucional de l'educació física en l'ensenyament primari i en els centres de formació que han d'im-

partir-la. Un altre aspecte destacable, propi de les concepcions del segle XIX, és la pràctica prohibició de la matèria per a la meitat, almenys, dels ciutadans: les dones. Malauradament, el sexe femení va restar allunyat de les pràctiques físiques —i de moltes altres activitats— durant molts anys. Com a reflexió final, cal apuntar, quant al privilegiat grup a qui podia correspondre l'exercitació física, que es va qüestionar la seva importància, la seva presència i la seva metodologia.

Centrem-nos finalment en la dedicació que els diferents plans d'estudis van concedir als exercicis físics des que la matèria es va implantar.

En declarar-se obligatòria a partir del curs 1893-1894, segons l'article 4 de la Reial ordre de l'1 de setembre de 1893, es fixa en una franja horària que comprèn les dues primeres hores del matí en dies alterns, però, com ja ha quedat palès, només per als alumnes del primer curs. Aquests alumnes gaudirien, doncs, d'un temps total de sis hores de classe setmanals, que en termes de temps útil es reduirien significativament; tot i així, suposava un horari bastant ampli. Aquesta situació es va mantenir durant tot el curs i es va incrementar en el següent.

Mitjançant el Reial decret d'Alejandro Groizard de 1894 s'estableix l'horari de «gimnasia» més ampli de tots els plans d'estudis. Al final de l'article 3 s'assenyala que «las prácticas de gimnasia serán diarias y se harán en los cuatro años de Estudios generales». En el context que es troba el paràgraf anterior, no deixa cap dubte, ja que la resta de les matèries són de lliçó alterna. La durada de les classes és d'hora i mitja (article 41 del Reial decret). En la disposició addicional tercera, que regula la transició entre el pla que s'implanta i el de 1880, no fa referència a l'assignatura de gimnàstica perquè no existia, i no acaba d'especificar si els alumnes dels cursos de segon, tercer i quart han de cursar-la. Segons l'addicional segona, el Reial decret esdevindria obligatori, a partir de la seva publicació, per als alumnes de nou ingrés, que haurien de cursar totes la matèries del nou pla, gimnàstica inclosa. Els alumnes que haguessin de matricular-se del segon curs haurien d'haver-ho fet també de gimnàstica el curs anterior, cosa que fa suposar que continuarien amb la matèria, tot i que aquest aspecte no s'explicita.

Aquest dubte que es planteja en el text del Reial decret respecte de la gimnàstica obliga a la publicació d'una «norma especial», la Reial ordre del 18 d'octubre del mateix any, que hem analitzat parcialment en referir-nos al concepte i sentit que es va donar a l'assignatura. En l'article 2 aclareix que hauran d'assistir a classe tots els alumnes d'estudis generals.

Aquesta Reial ordre contradiu allò dictaminat en el Reial decret del 16 de setembre en dos aspectes concrets: la durada de les classes i la seva freqüència. Les classes que segons el Reial decret haurien de durar una hora i mitja en passen a durar una, i el que eren «prácticas diarias» passen a ser lliçons bisetmanals. L'ar-

ticle 3 no es presta a ambigüitats i no es respecta, una vegada més, la jerarquia de les disposicions:

Las clases durarán una hora, distribuyendo el profesor por secciones á los escolares de primero y segundo año los lunes y jueves. Los de tercero asistirán los martes y viernes y los de cuarto los miércoles y sábados.

Les pràctiques continuen sent diàries, com deia el Reial decret, però tan sols per als professors.¹³ Els alumnes veuen frustrades les seves expectatives, en passar de nou hores a la setmana a dues: d'una classe diària d'hora i mitja, a dos dies a la setmana d'una hora. El que s'exposa en el Reial decret de Groizard era massa bo per arribar a ser cert.

Li correspon al ministre López Puigcerver una nova transgressió del principi jeràrquic de les disposicions en firmar la Reial ordre del 31 de desembre de 1894 per tal que es «cumpla rigurosamente» el dictamen del Consell d'Instrucció Pública del 30 de novembre. Si en el Reial decret que fixava el quadre d'assignatures deia de la gimnàstica que seria «bisemanal y sin examen» —que equivalia a mantenir el que estava preceptuat: classe bisetmanal durant quatre cursos— quan firma la Reial ordre del 31 de desembre, diu:

Las prácticas de la gimnástica durarán tres cursos en la segunda enseñanza. Para matricularse en el año último de ésta es necesario haber ganado dos cursos de Gimnástica: para matricularse en el año penúltimo se necesita haber ganado un solo curso.¹⁴

Les classes eren diàries i per quatre anys en el Reial decret de Groizard, passen a ser bisetmanals per una Reial ordre i per una altra deixen d'impartir-se en un dels quatre cursos. És cert que amb el pla de Puigcerver s'havia reduït en un curs la durada dels estudis i havien desaparegut els preparatoris, però això no tenia perquè haver afectat a la gimnàstica i, si ho feia, hauria d'haver-se regulat en el Reial decret i no en una norma de rang inferior.

Els canvis no s'aturen aquí; en la següent conclusió fixa un nombre d'hores que tampoc no es correspon amb l'establert, dues hores setmanals per alumne:

13. Així s'estableix amb posterioritat (C del 31 de desembre de 1894), quan es volen ajustar les plantilles dels centres a allò establert en el Reial decret de 30 de novembre, que precisava el nou quadre d'assignatures i que, malgrat declarar voluntària la gimnàstica, la mantenia amb una freqüència bisetmanal. En fixar les plantilles i indicar les hores que corresponen a cada professor, assenyala, referint-se als cursos que ha d'impartir, «los cuatro en la forma establerta (una diària)» (disposició 1a-1a).

14. Conclusió tercera del Dictamen del 30 de novembre.

Los ejercicios de Gimnástica durarán tres horas semanales dentro del aula, dos horas semanales al aire libre y habrá excursiones cada año escolar, las que deberán tener lugar por la tarde.

D'aquesta manera, el que estava establert com dues hores setmanals durant quatre cursos passa a cinc hores durant tres, i sense comptar les hores que es necessitin per a les excursions, que no queden fixades. Sorprèn que s'estableixin tres hores a l'aula, quan el més normal era defensar l'exercici a l'aire lliure o en tot cas en un local adequat.

Pocs mesos després, el juliol concretament, es produeix un altre canvi, i aquest fonamental. En el pla d'Alberto Bosch es torna a les lliçons de dues vegades per setmana i durant els cinc anys que dura el batxillerat. Aquest fet no té cap importància, ja que la matèria es declara voluntària, fet que gairebé en provoca la pràctica desaparició.

Recuperada l'obligatorietat de la matèria de gimnàstica mercès al Reial decret del 14 d'octubre de 1896, se'n recupera també la pràctica diària, encara que, això sí, en aquest cas, només en dos cursos, que els alumnes podran triar d'entre els cinc (article 2 del Reial decret citat).

Es mantenen els dos cursos, però les classes es tornen alternes en el pla d'estudis promogut per Gamazo el 1898. La durada de les classes, per a totes les assignatures, serà d'entre una hora i una hora i mitja.

En declarar-se voluntària la matèria per segona vegada, mitjançant el Reial decret del 26 de maig de 1899, ni tan sols s'indiquen els anys que haurà cursar-se; cal suposar que la voluntat de fer-ho podria ser present en els set que de què consta el pla d'estudis. En un pla en el qual cada matèria té adjudicat un nombre d'hores setmanals en cada curs de manera inequívoca, la gimnàstica no apareix més que com a voluntària, sense més aclariment. És quan es refereix al professorat que es fixa un mínim de sis hores setmanals i un màxim de nou, igual que el dibuix (article 10).

Amb el constant anar i tornar de plans, matèries i classes, no és difícil plantejar-se el caos que havien de patir els alumnes per acabar l'ensenyament secundari i la problemàtica amb què s'havien de trobar els centres per controlar els expedients acadèmics d'uns alumnes que en cap cas començaven i acabaven els seus estudis en un mateix pla. En el cas de la gimnàstica, com en altres matèries, els canvis són tan freqüents i variats que intentar establir un pla d'estudis mínimament coherent es fa sens dubte impossible. Això no és res més que una petita mostra del que ocorria en aquest i en altres àmbits de la societat espanyola de finals de segle XIX, quan el tombant cap al segle XX era a tocar.

BIBLIOGRAFIA

- Anuario Legislativo de Instrucción Pública*. [Consultat a partir de 1889]
- BALLESTEROS, F. «Un registro escolar antropológico». *La Escuela Moderna*, vol. iv (1893), p 53-67.
- CAÑELLAS, C.; TORAN, R. «Els plans d'estudi de batxillerat a Espanya (1857-1903)». A: *Actes de les 7enes Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. [Jornades celebrades a Perpinyà del 2 al 5 de maig de 1985]
- CARBONELL, Raimundo. *La enseñanza en España: Los dos bachilleratos*. Barcelona: Imp. de Subirana Hnos., 1901.
- Colección de Reales Órdenes y Órdenes Ministeriales Relativas a Instrucción Pública*. Madrid: Joaquín Baquedano, 1896. 2 v.
- Colección Legislativa de España*. [Anys consultats de 1846 a 1890]
- DÍAZ DE LA GUARDIA, E. *Evolución y desarrollo de la Enseñanza Media en España de 1875 a 1930: Un conflicto político-pedagógico*. Madrid: CIDE. MEC, 1988.
- FERNÁNDEZ NARES, S. *La educación física en el sistema educativo español: Curriculum y formación del profesorado*. Granada: Universidad de Granada, 1993.
- Gaceta de Madrid*. [Anys consultats a partir de 1886]
- GARCÍA ÁLIX, A. *Disposiciones dictadas para la reorganización de la enseñanza*. Madrid: Imp. Col. Nal. de Sordomudos y Ciegos, 1900.
- GUZMÁN, M. de. *Cómo se han formado los maestros, 1871 a 1971*. Barcelona: Ed. Prima Luce, 1973.
- LÓPEZ GÓMEZ, S. *Programa de teoría y práctica de la gimnástica*. Sevilla: Tip. de Díaz y Carballo, 1894.
- *La gimnástica en España: su historia y legislación*. S. II., 1911. [Exemplar mecanografiat]
- MARTÍNEZ NAVARRO, A. «Anotaciones a la Historia de la Educación Física española en el siglo XIX», *Historia de la Educación*, núm. 2 (1983), p. 153-164.
- «Los primeros espacios de educación física en centros públicos del distrito de la Universidad Central», *Revista Complutense de Educación*, núm. 5 (1994), p. 59-91.
- MELCÓN BELTRAN, J. *La formación del profesorado en España (1837-1914)*. Madrid: MEC. Centro de Publicaciones, 1992.
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA, *Historia de la educación en España*. Vol. II: *De la Restauración a la II República*. Madrid: MEC. Centro de Publicaciones, 1979, 1982.
- PASTOR PRADILLO, J. L. *Guía legislativa de educación física en España*. Madrid: COPLEF, 1979.
- *El espacio profesional de la educación física en España: Génesis y formación (1883-1961)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, 1997.
- PUELLES BENÍTEZ, M. de. *Textos sobre la educación en España: S. XIX*. Madrid: UNED, 1988.
- *Educación e ideología en la España contemporánea*. Barcelona: Editorial Labor, 1991.
- QUINTANA DE UÑA, D. «La política educativa de España entre 1850 y 1939». *Revista de Educación*, núm. CCXL (1975), p. 30-40.
- TURIN, I. «1898, el Desastre ¿Fue una llamada a la “educación”?», *Revista de Educación*, núm. CCXL (1975), p. 23-29.
- VIÑAO FRAGO, A. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea*. Madrid: Siglo XXI de España, 1982.